

Scholabeli állapotok Apáczai Kolozsvárra jövetele előtt

1.

Dolgozatom megírására az a körülmény ösztönzött,* hogy a kolozsvári református kollégium igazgatósága elhatározta az intézeti bennlakás-épületnek és a nagykúria Farkas-utca felőli kőfalának újra való vakolását. A régi vakolatától lehántott falak ma egyelőre csupaszon merednek fel. A nagyközönség szépérzékét valószínűleg bánthatja is e sivárnak tetsző kép, de az, aki a kövekben is életet lát, a felfedezés mohó örömevel szemléli e külső díszüktől megfosztott falakat.

Eleddig e falak létrejöttéről és sorsáról csupán Méhes Sámuel professzor 1818. évi leírásából értesültünk. Szerinte ugyanis „1798-ban Augustus utolsó napján egy szerentsétlenül támadott tűz csak kevés órák alatt hamuvá tévé Kollégiumunkat, Templomunkat, a' Professori és Papi házakat, 's Typographiánknak sok ezreket érő nyomtatványjait. Csak más nap mindjárt kezdett bégyülni az Ifjúság az ujj Oskolai esztendőnek elkezdésére, midőn közelgettenek a' Városhoz, siettették lépéseket kedves tanuló helyeknek elérésére. — De elbámultanak, midőn a' büdös égett szag orrokat messziről megütötte, 's minden felől csak a' pusztán ki nyuló kéményeket szemlélték; — bódulva felkeresték tanuló helyeket, 's elrémültenek, midőn volt lakó szobáiknak helyeket is bajosan esmérhették-meg. — Könyveiktől 's kevés házi eszközöktől megfosztatva az éjszakára tsak a' Kollégium' udvarára telepedtenek-meg 's első bódulásokban a' Kollégiumnak széllyel oszlásáról gondolkodtanak. — Ezen rosznak elhárítására a' Professzorok meg kérték a' Református Polgárokat a' Deákoknak befogadására, 's a' tanítást az árvák házánál kezdtették.¹ Ezek után pedig feltehetjük a kérdést, vajjon mi is lett a legrégebbi kollégiummal, amelynek eddigelé még a helye is bizonytalan volt! — Erre kapunk most minden következtetésnél határozottabb feleletet a napvilágra bukkant tárgyi bizonyítékban. Bárha eddig is sejtették, hogy a régi, elégett iskola építőanyagát nem hordották szerte-széjjel, hanem felhasználták az elpusztult épület helyett épített újabb épülethez, ennek valóságát is a következő adatokban találtam meg.

* Felolvastatott az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának 1943. március 17-i szakülésén.

¹ *Két beszédek, mely a' kolozsvári evangelico reformátum kolegyom' ujj épületjében készült nagy quätorium' felszentelése' alkalmatosságával el-mondattak 1818-dik esztendőben Junius' 25-kén.* 45—47. Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története.* III, 359—79.

Ha végighaladva az emlékekben bőségesen gazdag Farkas-utcán, megállunk a lekopasztott régi kollégium utcafelőli homlokfala előtt, a téglák közé beágyazva mint építési anyagot itt is, ott is faragott köveket pillant-hatunk meg. Jobban megvizsgálva, a többi közül különösen kettőnél is fel-tűnik a hátlapjára fektetett, csekély átmérőjű XVI. századvégi, vagy XVII. századeleji ereszes sírkőnek csaknem teljesen sértetlen állapotban meg-maradt oldaléle. Az ember szinte csákányt szeretne ragadni, hogy kivágja a körülvevő téglák közül, hogy megtudja, vajjon csaknem a kollégiumig lenyúló házsongárdi temető, avagy a templomkörüli cinterem sírjait jelöl-ték-e; ez utóbbinak nyomait ugyanis az egykori haranglábkert helyén épült új papilak építésekor ismét megeltem.² Más faragott kövekben pedig ablakbilletekre ismerhetünk, ezek korábban elpusztult építkezések emlé-két őrzik.

Tovább vizsgálva a falakat, a téglák között középkori eredetű példá-nyokon is megakad a szemünk. Arra pedig, hogy ezek miképpen kerültek ide, a feleletet az 1712. év körüli egyházi jelentés szavaiban igyekszem megtalálni: „Kő iránt in A(nno) 1697. tött volt a Mltgs Suppreum Consis-torium olyan végezést — írják —, hogy a Magyar uttza szegeletin levő templomnak materialei fordittassanak a Collegium építésére, azért azon elhányatott köveknek jobb volna oda fordíttatniok, mintsem cum dispendio az uttza közepin heverniek.“³ — Az itt hivatkozott istenháza pedig a mai református teológia helyén állott, kőalapokra épült féligmeddig fatemplom volt; ezt az 1690. december 16-án Kajántó felől leereszkedett tatárhad pusztította el. Ennek alapja pedig valószínűleg az a várfalon kívüli, közép-kori Mária-kápolna lehetett, amelyről Magdolna, szentferencrendi minorita testvér, Kőfaragó György özvegye, 1531-ben készített végrendeletében ado-mányával megemlékezett.⁴ Ezzel szemben azután sokkal kevésbé gondol-hatnánk arra, hogy a Mátyás király által építtetni rendelt farkasutcai templom köré épült férfi és női zárda téglanyagából is megőriztek volna valamit az előttünk álló csupasz falak.⁵ Ugyanis a jezsuitáknak a városból való kiűzetése alkalmával a város polgársága a templomot megrohanta, feldúlta, az iskolát s valószínűleg mindenik egyházi épületet teljesen lerom-bolta. Miképpen Argenti jezsuita atya a rend generálisához intézett jelen-tésében megírta, az elvakult pusztítás — bizony — egy hónapig is eltar-tott.⁶ Ez alatt az idő alatt pedig különösen a szegényebb nép valószínűleg minden megmozdíthatót, így a szétrombolt épületek kő-tégla-fa-anyagát is széthurcolta. Ezt a városi adószedők 1610-ben készített adókönyve is bizo-nyítja. E szerint a L u p o r u m ban, vagyis a farkasutcai negyedben „az Púszta helyeket meg osztúan az szegenység közet, az Clastrom kerül lako helynek.⁷ Ilyenek fizettek ide, Az kik Az Origjnal Regestomban nem vol-

² Herepei János: *A kolozsvári ref. leánygimnázium és papilak alapozásakor előke-rült ... leletek.* ErdÍrSzele 1927:222.

³ Jakab Elek: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez.* II, 481.

⁴ Herepei János: *A kolozsvári kálvinisták legrégebb külső temploma.* Ref. Szemle 1940:21—28. és 36—39.

⁵ Ua.: *A farkasutcai női zárda és jezsuita kollégium.* (Kéziratban.)

⁶ Veress Endre: *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig,* 1603-ig. 37.

⁷ *Clastrom*-on itt maga a templom értendő.

tak fel Irúa. Bardi Pal 1/4, Zabo Gasparne 1/4.⁸ — Azonban a szegény embereken kívül a város maga is felhasználta a szerteszt heverő építőanyagot. Ezt olvasom Radnóthi István és Filstich Lőrinc unitárius egyháziak, mint városi tisztviselők, számadáskönyvében: 1609. június 1-én „hozattunk Ollaios Peterrel — írják — Az Puszta Klastrombol Eoreogy keouekeot Az (főtéri [templom körüli]) chinteremhez az kölab epitetesere,⁹ zekeret tuduan huz penzre.“¹⁰ Sőt ezen kívül a lerombolt házak alapépítményét is megbontották és jó részben széthurcolták. Erre találtam bizonyítékot az 1617. évi egyháziak feljegyzéseiben: „20. februarij Bontatam az Farkas Vtczay klastromnal, az fundamentombol keouet harom emberrel... (a főtéri) czyenterem es Plebanos Vram hazanak megy Epitetesere.“ — Ez a bontás azután heteken keresztül eltartott.¹¹ De a többi épület mellett magának a templomnak a tégláit sem kímélték. Az előbb megnevezett egyháziak 1612. május 10-én feljegyezték, hogy „zedettünk Teglat le az Puzta Clastromrol az patikarius haznal ualo eppitetes attunk ket leghennek kostiokkal eggiut — den. 28.“¹² — Tehát mindez nyilvánvalóan bizonyítja, hogy a farkasutcai templom körüli épületeket egy, vagy másfél évtized alatt még alapozásaikból is széthurcolták; ennél fogva azokból már semmit sem ágyazhattak bele az előttünk álló csupasz falakba.

Ezek megállapítása után ha a bennlakás épületétől egynehány lépéssel tovább haladunk s ha itt szemügyre vesszük a nagykúriára vezető nagykaput, megállapíthatjuk, hogy az eddig nem sok figyelemre méltított *RENOV ANNO 1762* felirat tulajdonképpen azt jelenti, hogy egy, már régebb idő óta meglévő alkotást 1762-ben helyrehoztak, talán a romlásokat lefaragták, a hiányokat kiegészítették. De ha visszaemlékezünk a farkasutcai régi parókia legrégebbi faragott kőajtókeretére, nagyon sok olyan faragási és díszítő elemre ismerünk benne, amelyet a nagy kúria kőkapukeretéén is megtalálunk. Ha ehhez tekintetbe vesszük azt a körülményt is, hogy a régi papiház említett faragványai a felirat szerint 1656-ban készültek, bebizonyítottunk látjuk, hogy mindkét faragás pontosan egykorú, sőt valószínűleg egy mester kezétől is eredett. Ezt támogatja az egyházközség 1664. évi leltárkönyvének bejegyzése is: „Vagjon az Farkas utzai Templom ajtaja előtt egj jo öreg h kő ház,¹³ kit igen nagj költséggel nem régen épitet fundamentumából szegénj Ecclesiánk.“¹⁴

A vakolat lehántása az erősen romlott, de itt-ott kitajkolt kőfalon ott, ahol a néhány évtizeddel ezelőtti ajtóátöréssel végzett munkálatok el nem rontották, téglával berakott ablakhelyeket hozott napvilágra, sőt a nagy kúria felől ugyanezek megfelelőjeképpen a befalozott ablakfülkék körvonalait tárja elénk. — És most nagy hirtelen reája döbbenünk: tehát itt, előttünk van a sokat keresett és nyomtalanul elpusztultnak hitt Apáczai-

⁸ Dica-jegyzék az 1610. évből. 47. (A kolozsvári volt román állami levéltárban használtam.).

⁹ Cínterem itt valószínűleg a templom külső részét kell értenünk.

¹⁰ Az egyháziak 1609. évi számadáskönyve. 109. (A volt román állami levéltárban.).

¹¹ I. h. az 1617. évből. 34—36.

¹² I. h. az 1612. évből. 172.

¹³ Vagyis nagy kőház.

¹⁴ Címnapnélküli leltárkönyv. 29. B (A kvári ref. egyházközs. levéltárban).

kollégium! E falcsonk, amely a mai bennlakás-épületet köti össze a templom délnyugati szögletével, az egykori schola homlokzati falának földszinti része. Minthogy pedig a kapu, vagy egykori diáknyelven porta, a fal közepén helyezkedett el, feltételezem, hogy az egész épület Farkas-utca felőli szélessége csupán e két-három ablakkal balra és jobbra kiépített kőfal volt. Erre nézve azután határozott bizonyítékul idézem az egykorú Méhes Sámuel történeti áttekintéséből, hogy „még az 1781-dik esztendőben megvetetett vala a' Fundamentuma ezen (mostan is meglévő) ujj Kollegyomnak oly czéllal, hogy ez a' régi mellé ragasztassék, annak bővítésére.“¹⁵

Ezzel azután most már életet nyer az a néhány száraz adat, amely e régi emlékünkről még fennmaradt. Eszünkbe jut az az 1664. évi feljegyzés is, amely szerint „vagjon ugjan Farkas utzában Scholánkhoz közel Szakáts István háza fele, melj háznak felét nem régen vöttek Ecclesiank gondviselői Schola Mesterek számára, kiben lakot Apátczai Uram.“ — Ez az épület pedig, amint egyszer már kimutattam, scholánkhoz közel a mai 14. számmal jelölt telek táján állott.¹⁶ Innen jövet lépett be az iskola nagykapuján Apátczai Csere János professzor, amelyről éppen az ő itt tanítása idejéből, 1658-ból említi önéletrrásában Bethlen Miklós: „az új farkas-utcai collegiumban nappali tanulószállás(om-)ul a kapu felett való házat¹⁷ rendelék, melyben a senior Uzoni Balázs lakott.“¹⁸ Tehát legelőször ebből tudjuk meg, hogy ez az épület emeletes volt, hiszen a bejárat felett lakott a diákfőnök, a senior.

Bizony, sovány adatok, életet csupán az emlékek lehelnek belé!

2.

Szalárdi János siralmas magyar krónikájában a farkasutcai templom újräépítését beszélvén el, ezzel egyidőre írja, hogy „ugyan azon egyház mellett ugyan (I. Rákóczi György) fejedelem fundálásából és segítségéből, fundamentumából az ott levő iskola is épített vala, az ó-várban levő iskola és egyház a szász natiobeli evangélikusoknak hagyatván.“¹⁹ — Ebből, a sok tévedést tartalmazó, tájékozatlan kijelentésből teljesen kihagyva a templomkérdés tisztázását, már az oskolára vonatkozólag is megállapíthatjuk, hogy mind az időpontban, mind pedig az iskola sorsában tévedett Szalárdi, az egykori fejedelmi levéltáros, jóllehet a tőle körülhatárolt időponttól számítva, nem is egészen másféltized mulva írta krónikáját; pedig ő ekkor már kolozsvári lakos, kolozsmonostori káptalan s a kálvinista egyházközség egyik moderátora volt.²⁰ Szalárdival szemben kijelenthetjük, hogy az idézett mondatokban mindössze csak abban nem tévedett, hogy az új iskolát az öregbik Rákóczi György csakugyan fel akarta építtetni. Ezt bizonyítják a lengyelországi követ számára 1640.

¹⁵ *Két beszéd* i. h.

¹⁶ Herepei János: *Apátczai Csere János kolozsvári lakozásának ismeretlen részletei*. Pásztortűz 1925:262.

¹⁷ *Vagyis szobát*.

¹⁸ Herepei János: *Néhány adat gróf Bethlen Miklós tanuló éveiből*. EM. 1938:294.

¹⁹ *Újabb Nemzeti Könyvtár* II, 237.

²⁰ Herepei János: *Szalárdi János halála ideje*. EM. 1939:294—5.

június 29-én küldött fejedelmi utasítás következő szavai: „Kolozsvárott vagyon egy elpusztult templom, melyet azelőtt régen az jezsuiták birtak, de már az ország constitutiojából az minékünk conferaltatott, holott mi már egy collegiumot akarunk építtetni, papok s mesterházat.“²¹

A Rigából hozatott kőművesek munkája árán az 1644. évre csakugyan be is fejeződött a templom felépítése, majd az 1647. évre a berendezés-felszerelés is teljesen elkészült, úgy hogy ugyanennek az évnek június 23-a táján (és nem június 10-én, mint ahogyan Szalárdi állítja!) meg is történt a felszentelés.²² Nem sokkal ezután a megrepedt torony helyett az öregbik fejedelem másat kezdetett el építtetni, mígnem egy olasz fundáló²³ szerint ennek építése is hibás alapokon indulván meg, a felrakott falakat is le kellett szedetni.²⁴ Ez alatt az idő alatt pedig még csak hozzá sem fogtak a kollégium felépítéséhez. Ugyanis Broser Péter, a városkörüli kőfal hajatja bontakozásának és a temetőkert körüli kerítéseknek javíttatására kirendelt polgár feljegyzése szerint: „Anno 1647 Die 13. May. Az Epitteshez foghuan, Az Farkas Uczay Templom elleneben az Varos kő falanak haiazattiat az szel le fordituan hatodfel ölnit, ugian azon szaru fakat Leczeket czinaltattam fel ujabban.“²⁵ — Ha tehát eddig az ideig bár csak hozzá kezdettek volna az új épület alapfalainak lerakásához, ebben az esetben föltétlenül ennek és nem a templomnak közelségével határozták volna meg a kőfal héjazatjabeli romlás helyét, minthogy a várfalnak csupán néhány ölnyre kellett volna az iskola épülete mögött elhúzódnia.

A templomkörüli építő és felszerelő munkák elvégzése közben azután hamarosan eltelt az idő, amely I. Rákóczi György földi pályájául kiméretett, s 1648. október 11-én meghalt anélkül, hogy az új schola-ház megépítéséhez még csak hozzá is foghatott volna. Úgy látszik azonban, hogy fiának és utódának, aki apjától sok szép és nemes elgondolást, hozzá pedig teli kincstárat is örökölt, szándékában volt, hogy megvalósítsa többek között a kolozsvári kollégium felépítésének tervét is. Erre vall az a körülmény, hogy az eddigi egy vezető-tanerős iskola tanárainak létszáma az 1651—52. évtől kezdődőleg egyszerre háromra növeltetett, s ezek is az akkori Erdély legkiválóbban képzett iskolamesterei közül valók voltak.²⁶ De ifjabbik Rákóczi György jószándékát bizonyítják a következő írásos utalások is, amelyeket a kolozsvár-városi sáfárpolgárok számadáskönyveinek gazdag adathalmazából szedegtettem össze.

1651. március 20-án „Augustus Serena az fundalo . . . . megh maradot Ebedre mivel p(rae)tendalta, az keomiuesekkel, Acziokkal es Theolczere-sekkel ualo sok dolgot.“²⁷ — E sorok bár kifejezetten nem utalnak a kolozsvári iskolaház építésére, minthogy Serena a radnóti kastélyt is ugyanabban az időtájban építette, sőt a mesteremberek nagyobb része is Kolozs-

²¹ Szilágyi Sándor: ErdOrszEml. X, 296.

²² Herepei János: *A farkasutcai templom felszentelésének ideje* (Kéziratban).

²³ Mérnök, vagy még inkább építész.

²⁴ Herepei János: *A farkasutcai templom egykori tornyai*. Páztortúz 1925: 291—92.

²⁵ Számadó regestum 789 (A volt román állami levéltárban használtam).

²⁶ Herepei János: *Kolozsvári Igaz Kálmán ref. kollégiumi tanár*. ErdIrSzele 1925: 141—4 és 173—7. — Ua.: *Sikó János iskolamester*. EM. 1942:132—6.

²⁷ Szöllösy Gábor dispensator ratioja. 39 (A volt román állami levéltárban használtam).

várról kerülven ki, a faragott köveket is itt kellett elkészíteniök s innen kellett tengelyen leszállítaniok, — azonban a fenti idézet kőművesekkel, ácsokkal és tölcseresekkkel való tárgyalása egy építménynek legalább is nagyon kezdeti fokára utal, holott a radnóti munkálatoknak ekkorra már eléggé befejeződésük felé kellett haladniok. Erre utal ugyancsak a kolozsvári sáfárpolgár 1651. május 10-i feljegyzése: „Az Radnoti Castellyahoz az mi kegy(el)mes Urunk(na)k az hatra maradot (szél)vitorlák, Pleh gombok, es 16 Cristaly poharak es 12 On talak ala adattam ket szekeret Radnotigh. 6 mely feoldigh.“ — Majd alig két hónap mulva, július 3-án, a kolozsvári képviselőket küldik Radnóra „az uy palotaknak megh irasara“ (kifestésére).²⁸ Minthogy pedig mind a szélvitorlákra, mind pedig a bádógombokra csak teljesen elkészült épületnél lehetett szükség, sőt a képviselő munkája éppen befejezett falak ékítéséül szolgál, — mindezeket összegezve, tehát nagyobb valószínűséggel gondolhatunk arra a körülményre, hogy Serena mégis csak inkább a kollégiumi építkezések megkezdése céljából járt városunkban. Különbözik a munkálatok ekkori megindulása mellett bizonyít Régeni Asztalos János asztalosmester feljegyzése is. E szerint: „Laus Deo Semper.“²⁹ Anno 1651 Ultima Aprilis Kezdetek az Kalastromnal valo Collegiumot az fundamentumon felyul rakni, 2-do May Szegöttem enis Ugy mint Varadi Miklos es Szegedi Gergely Deak fő patronus Urammal,³⁰ tölgy fabol nro 35 darab művet, ablakot ayto melyek fakat, csinálny, mind o(mn)ibus computis öregh es aprot egy arun, ugy hatvan penzben egyet egyet.“³¹

Még ugyanebben az esztendőben megtaláltam az arra vonatkozó határozott utalást, hogy a fejedelem csakugyan a kiváló Serena Ágostont bízta meg a tervezéssel és az építkezés irányításával. Ugyancsak a városi sáfárpolgár számadáskönyvéből jegyeztem ki: 1651 június 14. „Erkezek Górgenyből az Olaz Fundalo Augustus Serena Negied magaua, hiuatuan Vrunk az Kalastromnal ualo Scholanak Fundalasara. S(alus) C(onductusa) L(éven), B(író) V(ram) P(arancsolatára) Gazdalkodtam neki, Adtam Cipott 8. den. 24. — ket feier halat den. 12. — Czikott den. 10. — Sos halat lib(rarum)³² 1. den. 10. — Szolgaianak pecsieniet lib(rarum) 3. den. 6. — miuel maga böytölt Veres hagimat den. 2. — Eczetett Just(arum)³³ 1/2 den. 14. — Olaiat lib(rarum) 1/2. den. 9. — Bort Just(arum) magának 2— den. 32. — szolgaianak Bort Just(arum) 1. den. 12. — Facitt fl. 1 // 31.“ — Jóllehet ehhez az elszámoláshoz az egykori revizor azt a megjegyzést fűzte hozzá, hogy az elszámolást végző sáfár mindezt csak „Almaban latta mert it nem fundált,“ azonban ez az epés megjegyzés mégsem felel meg a valóságnak; csupán csak a túlságosan lelkiismeretes számvizsgáló bakafántoskodásának

²⁸ I. h. 62, 64.

²⁹ A munkák megkezdésekor szokásos felfohászkodás.

³⁰ Vagyis az egyházközség főpatronusával és patronusával, a mai elnevezéssel szövege: főgondnokával és gondnokával.

³¹ Az asztalos céh jegyzőkönyve, amely tulajdonképpen Régeni Asztalos Jánosé volt és ő is írta a bejegyzések legnagyobb részét. 66. B. (Az Erdélyi Nemzeti Múzeum levéltárában). E kéziratos könyv használatát Kelemen Lajosnak köszönhetem; annak idején ő hívta fel reája a figyelmemet.

³² Libra = font.

³³ Justa = ejtel.

tarthatjuk. Különb en ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy Serena öt napig való itt tartózkodása alatt tett összes többi kiadás is továbbra is változatlanul benne maradt a számadáskönyv elismert tételei között. De bizonyosággal szolgál még az a körülmény is, hogy a fejedelmi pecséttel átutazókat csupán három napig volt köteles a város étellel-itallal ellátni, Serena pedig ez alkalommal öt napig élvezte a teljes ellátást, tehát semmi esetre sem lehetett csupán átutazó, hanem fejedelmi rendeletre elvégzendő dolga volt a városban.

A további elszámolás szerint: „Eodem die B. V. P. Ismet az Fundalonak Augustus Serenanak Adtam Vacziorara Cipot 8. den. 24. — Sos halat lib. 1 1/2. den. 15. — Eleuen halat den. 12. — Borsot den. 10. — Szolgainak pecsieniet lib. 3. den. 6. — Olaiat den. 8. — mezet den. 9. — Bort Just. 2. den. 32. — Szolgaiának Bort Just. 1. den. 12. — Facitt fl. 1 // 28. — Június 15. Az Olaz Fundalonak B. V. P. Gazdalkodtam Ebedre neki, miuel Vrunk parancziolattiabol it kellet Varakozni ... facitt fl. 1 // 24. — Június 15. Az Olaz Fundalott Augustus Serenat hiatuan (fejedelem) Vrunk Gialuban, (szekeren felküldötte a sáfárpolgár.) — Eodem die Az Oláz Fundalonak Augustus Serenanak B. V. P. Adtam Vacziorara ... Facitt fl. 1 // 21.“ — De június 16, 17 és 18-án is ugyancsak ebéd- és vacsoraköltségek számoltatnak el,³⁴ mígnem 19-én azt jegyzi fel a sáfár, hogy Serenát a város által kirendelt fuvarral Szamosújvárra indította útba.³⁵

E feljegyzésekből sejtem, hogy mennyire kedvenc terve volt a fejedelemnek ennek az iskolaháznak a felépítése. Erre utal az a körülmény is, hogy Serenát itt időzése második napján már hivatja magához, valószínűleg azért, mert tudni akart az építkezések menetéről.

Ezután alig két hónap mulva megint csak itt találom az olasz építész; ekkor a szükséges kőfajta kiválogatása és a kőfejtés elrendelése lehetett látogatásának főcélja: július 17-én „Az Vrunk fundaloia Augustus Serena ala attam Jonas Mihalj 4 louat, az melljen uolt Bacziban, Fenesen, Monostoron és a kő Banyaban.“³⁶ — Szeptember 10. táján ismét ide érkezik. Ugyanis e napon „Az Fundalo praetendallia azt hogy vasarnap van, es azon kivüli ritkan halhat hűtin ualo praediciatit, annak okaért fel megyen Monostorra az praediciatoria es mesere, az Tegnap napon iűt Franciscus Thamasoual, az Vrunk Velenczeben meneo factorauel edgiűt.“³⁷ — Rákóczi rendeletére október 30-án ismételten itt van, a következő napon azonban tovább utazik, de szolgálai mégis itt várakoznak.³⁸

A városi levéltár iratai közül az időrendben ezután következő 1652. évi egész számadáskönyv hiányzott s ennél fogva nem lehetett módomban Serenának a kollégiumi építkezéssel összefüggésbe hozható adatait tovább nyomoznom, azonban már ennyiből is kétségtelenül meg lehetett állapítani, hogy a farkasutcai schola épületét ő tervezte, felépítését maga irányí-

³⁴ Naponkénti 2 m. frt. 50 pénz körüli összegben.

³⁵ Ágoston Péter városi sáfár számadáskönyve. 75, 76, 78, 79, 81, 83, 226. és 228.

³⁶ Szőlősy i. h. 66.

³⁷ I. h. 89.

³⁸ Ágoston i. h. 127, 128. — Itt említtem meg, hogy annak idejében nem volt időm minden egyes bejegyzést szószertint kijegyezni. Sajnálatos helyzet, hogy az elmulasztottakat ma már nem lehet pótolni.

totta. Munkájáról több ízben jelentést tett a fejedelemnek, aki az építkezést állandóan figyelemmel kísérte; ezt különben annál is inkább könnyen tehette, mivel Rákóczi kedvenc tartózkodási helye a szomszédos Gyalu vára volt.

Ezek előrebocsátása után szükségesnek látom összegezni mindazokat az adatokat, amelyek a fejedelem építészéről ismeretesek. Ki volt pedig *Serena Ágoston*, azt ma még csak sejtethjük, de egészen bizonyosan nem tudjuk megmondani. Lehet, hogy már korábban is itt van Erdélyben, hiszen a kolozsvári sáfárpolgár nem egyszer megemlékezik név szerint meg nem nevezett olasz fundálóról, bár azt hiszem, hogy ez az utóbbi mégsem azonos Serenával. Valószínű tehát, hogy ő azoknak egyike, akikről így emlékezik meg a számadáskönyv 1648. április 23-i bejegyzése: „Érkezek egy Örmény György nevű Görögh Velenceből Három Olaz kömiesekkel és Fundalokkal marhajokkal³⁹ es ket szolgakkal.“ Másnap azután Enyed felé tovább mentek a fejedelemhez Fehérvárra.⁴⁰ Talán e megkockáztatott feltevést erősít meg II. Rákóczi Györgynek 1653. január 24-ről Gyulafehérvárról keltezt levele, amelyet az erdélyi udvari építész, Serena Ágoston velencei nemes ügyében a velencei dogéhoz intézett.⁴¹ Vagyis ez az írás világosan megjelöli Serena velencei származását.

Történeti adatokból ismeretes, hogy a radnóti vár megelőző birtokosa Kornis Ferenc, 1649-ben Radnótot minden tartozékával együtt eladta II. Rákóczi Györgynek. A következő évben pedig a fejedelem e birtokot a hozzátartozó falvakkal együtt feleségének, Báthori Zsófiának, és testvéröccsének, Rákóczi Zsigmondnak adományozta. E tájban kezdette építtetni (helyesebben talán: átépíttetni) a várat felesége számára.⁴² Tehát ezt az átépítést bízta a fejedelem a valószínűleg nem régóta érkezett velencei Serena Ágostonra. Ő azután a várnak csupán tervezője s az építkezés irányítója volt. Ezt bizonyítják a vár főkapujánál elhelyezett s ma is meglévő táblácska kifaragott szavai: *Augustinus Serena Architectus Venetus Opera Regit.*⁴³ Valószínűnek tarthatjuk azonban azt is, hogy Rákóczi a kolozsvári s a radnóti építkezések mellett még a fehérvári, a fogarasi, a görgényi, a gyalui és a szamosújvári munkálatoknál is igénybe vette Serena szak tudását.

A fejedelem — úgy látszik — meg lehetett elégedve udvari építésének teljesítményeivel. Ezt bizonyítja az a körülmény, hogy 1653. február 25-én kelt adománylevelével Serena Ágostonnak nemességet adományozott és régi olasz eredetű címerének használatát megerősítette.⁴⁴ A jól elvégzett munka külső elismerésével kapcsolatosan gondolhatunk arra is, hogy e jutalmazás éppen a radnóti vár és a kolozsvári schola építésének befejezéséért történt. Erre vallhatna az a körülmény is, hogy az itt-ott még előkerülő további

³⁹ Vagyis holmijukkal.

⁴⁰ Auner Gábor sáfár számadáskönyve.

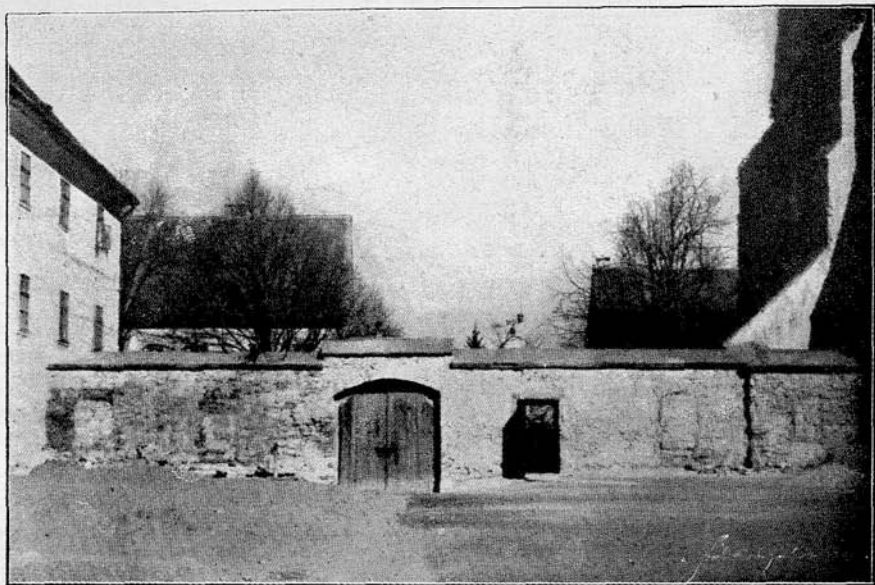
⁴¹ Századok, 1869:508.

⁴² Orbán Balázs: *A székelylejőid leírása*. V, 44.

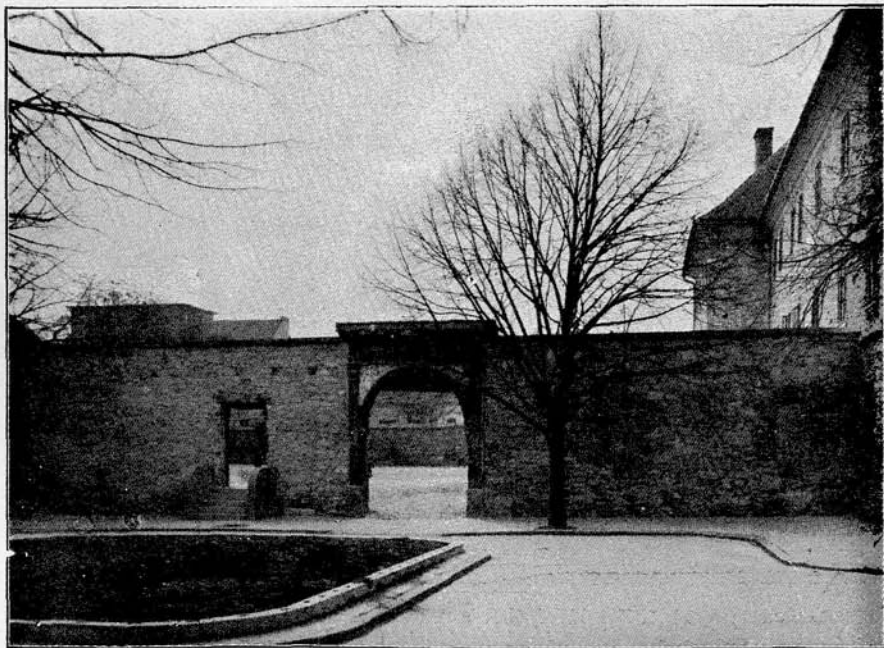
⁴³ Kővári László: *Erdély régiségei*. 213. Orbán Balázs: *i. m.* V, 48. — Balogh Jolán: *A renaissance építészeti és szobrászati Erdélyben*. Magyar Művészet 1934:149.

⁴⁴ Siebmacher: *Wappenbuch. Siebenbürgen*. IV, 12. rész 216. — Tagányi Károly: *Az országos levéltárban található nemesi oklevelek*. 61. — Az adományozott címert beszélő címernek mondhatjuk, minthogy hullámokon álló éneklő szirént ábrázol.

1. A kolozsvári református kollégium „nagykúria“-jának Farkas--utca felőli kőfala belülről a vakolat eltávolítása után.

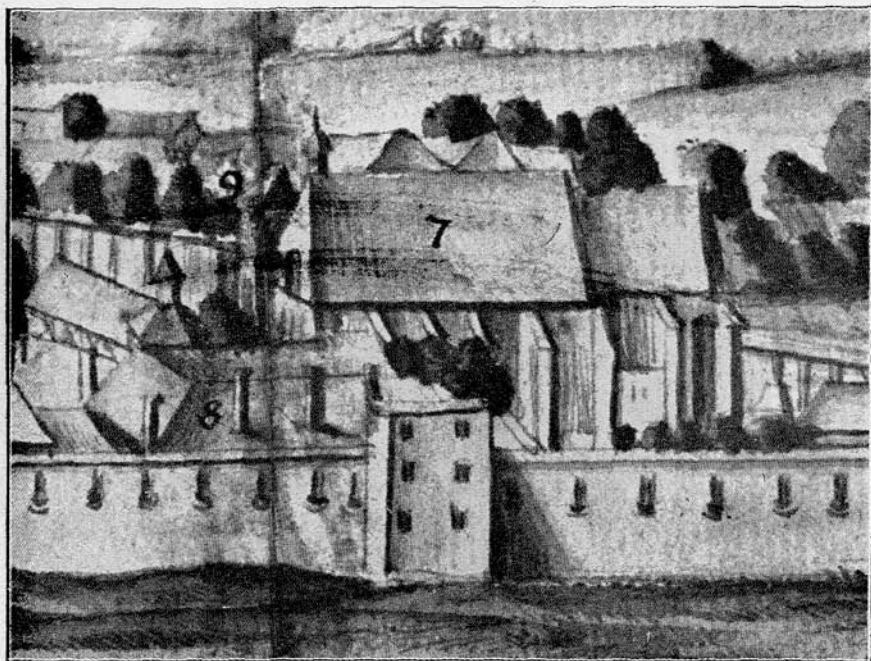

2. A „nagykúria“ Farkas-utca felőli vakolat nélküli kőfala és kapuja kívülről.

3. Páldi Székely István fametszete az 1760-as évekből. Közepütt a kolozsvári Farkas-utca.

Az utca tengelyében a református templom, tőle balra a harangláb és a papilak, jobbra Apáczai egykori lakása (?) és a kollégium, előtte az utcai közkút. Az eredeti a kolozsvári református kollégium tulajdonában.

4. Részlet Kolozsvár 1734. évi látképéből a Farkas-utcai református templommal, haranglábbal és kollégiummal,

Az eredeti a Ludovika Akadémia könyvtárában.

adatok most már csupán csak a részletmunkák folyamatosságára, vagy befejezésére vonatkoznak, a gyökeres munkáknak azonban ekkorra már be kellett végződniök.

Az olasz fundálóval kapcsolatos adatokból láthattuk, hogy Serena a bácoroki, a szászfenesi, illetőleg a monostori kőbányákat is felkereste. Ekkor az építkezéshez felhasználandó köveken kívül valószínűleg a faragott művek számára szükséges kőfajtákat is kiválasztotta. Régeni Asztalos János előbb idézett feljegyzéséből pedig azt olvastuk, hogy az ajtók s az ablakok tokját és keretét tölgyfából rendelte meg az egyházközség előjárósága. A számszerint megjelölt 35 darab azonban csupán csak egy része lehetett az elkészítendő mennyiségnek. Ugyanis egy-egy szobára átlagosan három ilyen művet számítva, szűkös csak 12 helyiségre gondolhatnánk, holott az alább felsorolt adatok egybevetéséből is jóval több kamarát (szobát) számolhatunk össze.

Régeni Asztalos János feljegyzéseiben foglalt adatokat lehetetlen volt mindenben szétválasztanom, ugyanis a kollégium épületével egyidőben épülvén fel a farkas-utcai papilak (vajjon nem Serena műve-e ez is!) s a Régeni által készített asztalos-munkák egy része határozottan oda készült. Ezért az alábbiakban csupán csak azokat a tételeket sorolom fel, amelyeket kétségtelenül az iskolaépülethez tartozóknak ítélem.

Régeni tehát az asztalosmunkák elkészítéséhez 1651. május 2-án fogott hozzá; ugyanis ezen a napon „adot Szegedi Gergely Deak uram Szent Miklós pen(zül) fl. 3.“⁴⁵ Elkezdett munkája folyamatosságát jelzi, hogy mind ebben, mind pedig a következő hónapokban több ízben fizettek neki Váradi Miklós és Fejérvári Benedek deák az egyházközség főpatronusai. Majd 1651 „die 29. 8-bris fizetet Varadi Miklos Uram az Iscolan valo ramakert f. 4 den. 80.“ Ugyan die 29. 8-bris Wicey G(áspár) Nr. Buzat Cub. 1.“ — „Item die 13. 9-bris fizetet Varadi Miklos Uram... tiz scholara valo aytoktol es negy giontaros aytoktol...“ a paplakra készített munkák miatt külön meg nem határozható összeget. — „Ugyan 29. X-bris adott Wicey Gaspar Uram egy köböl buzát az scholan valo kapuer. — Anno 1652 die veró 20 Augusti fogattam az Scholanak az ket Comunitassat meg padolni 6 Camaraval es az tornatz deszkazassaval együtt es az mestergerendak deszkazasat fl. 26 den. — Anno 1653 die 14 July fizetet Varadi Miklos Uram ött kamaranak padlassitol es az tornatz deszkazassatol fl. 7 den. — Anno 1653 die 3 Septembris szegöttem megh V. M. Uram nioltz kamarat padolni egy darab tornatzal fl. 10. den. O. Item egy öregh köböl buzaban. — Anno 1654 die 17 Augusti szegöttem V. M. V. het Camarakat öregh deszkaval padolni, fl. 6. den. 50. — Anno 1654 die ultima Septembris. Fizettet W. Miklosne Aszonyom Nro 26 Aytoknak az megh csinallassert fl. 13 den. 3. — Anno 1654 de 5. 9-bris fizetet V. M. V. Nro 20 niuszolyanak az csinallassatol fl. 10. den. 6. — Anno 1654 die 12. X-bris fizetet V. M. V. Nro 12 Aztatoktol, Item nro 15 Ablak ramaktol, Item az Catedratol, Item az Capu foldozzastul. — Item Istvandi Uram csináltatot az fiay-

⁴⁵ Szcenzi Molnár Albertnek 1604-ben Norinbergában megjelent Dictionarium-a szerint *Szent Miklós pénz* latin jelentése *arrah*; ez pedig annyit jelent, mint *sálag*. Helyesebben értelmezve, inkább foglaló, előleg.

nak az scholához 3 három niuzolyat megenten egy kar szeket fl. 2 den. 15.⁴⁶

Ezeken kívül más forrásból is kerültek elő még a kollégium építkezéseire vonatkozó feljegyzések. Ugyanis Bedi András és Kobzos István a kolozsvári orthodoxa ecclesia⁴⁷ számvevői számadáskönyvük adataiból következtetve, az építkezés munkálatainak az 1653. év dereka táján végtére is vége felé kellett közeledniök. Ugyanis 1653. augusztus 15-én említi az ácsokat, „akik a scholát heaztak“; megnevezi Bakator János, Kövendi Bálint, Rác János kőműveseket, ezeknek „az schola kapujanak boltasaert“ fizettek 4 véka búzát, továbbá „az füst hazak czinalasatol“ 1½ vékát. Október 17-én négy ácsot említenek, „kik az kerengő gradicznak heazattiat czinaltak.“ Ők is megemlítik *Regeni Asztalos Jánost*, mint akinek „az uy scholaban leueő nyolcz kamarak padlozasaert“ kifizettek egy köből búzát.⁴⁸

Bethlen Miklós erdélyi kancellár önéletírásának következő mondata, amelyben itteni diákoskodásának idejéből az 1654. évi események kapcsán említi, hogy a „mi scholank az óvári templom mellett volt,“ — bizonyítja, hogy az új iskolaház ebben az időben még mindég nem volt beköltözhető állapotban. Jóllehet egyesek, mint a nagyon tekintélyes polgár Istvándi Bálint bennlakónak szánt három fia részére elkészítette a nyoszolyákat és a karszéket, mégis valószínűleg a felszerelés-berendezés volt az, ami még hiányzott az épületből. Valószínű azonban, hogy a következő esztendő meghozta volna az iskola teljes befejezését, hacsak a város nagy részét elpusztító 1655. április 3-i tűzvész közbe nem szól. Minthogy csak sovány adatokból sejtjük a Serena tervezte épület mibenlétét, ennél fogva meg sem állapíthatjuk, hogy tulajdonképpen mégis mit is tett tönkre ez, az akkor kivédhetetlen pusztítás. Feltételezzük azonban, hogy ha az 1653. évben a scholát már „héazták“ s a „füst házakat“ is csinálták, ezen kívül az épületasztalosmunkát is befejezték, ebben az esetben a kollégium falainak már tökéletesen készen kellett állaniok. Ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy az egyházközség küldöttsége 1654. „21 January Fejervarra menven az giűlésre, hogi Urunkat eő Na(gysá)gat requiralliu az schola Directiojarol valo excludalasukert, Item az schola epületire valo temerdek deszkek el szallitasarol valo salus conductusnak extrahalasaert.“⁴⁹ Ennél fogva ha a nagy tűz a fedélszerkezetet, az ajtó- és ablak-kereteket, a padlózatot s a netalán részben meglévő butorzatot el is pusztította, de az iskola vaskos falainak, s így a Serena által tervezett beosztásnak is épen kellett megmaradnia. Megkísérlem a fennmaradt gyér adatokat összegezve, az iskolaépületről valamelyes képet alkotni.

Tudjuk, hogy a kollégiumi iskola-típusok, a zárdaépületek örökségképpen, a tanítási termeket és az ifjak lakószobáit egy épületben egyesítették. Bizonyosnak tarthatjuk tehát, hogy a fejedelem által terveztetett és építetett ilyen fajta iskolának is a kor kívánalmainak megfelelő, elégséges nagyságú épülettömbnek kellett lennie. Következtetjük azonban a farkasutcai templom délnyugati szögletének építészeti tagoltságából, továbbá az

⁴⁶ Régeni Asztalos János jzkve. 66. B. — 67. A. és 74. B.

⁴⁷ Vagyis a református egyházközség.

⁴⁸ —⁴⁹ Bedi András és Kobzos István számadáskönyve. 7. A.—B. és 41. B.: A kvári ref. egyházközs. levéltárában.

egyházközségi számvevő előbb említett „kerengő grádics“-ából, valamint a Bethlen Miklós által megnevezett kapu feletti „tanuló-szállás“-ból, hogy e kollégium emeletes volt. De e mellett bizonyít Páldi Székely István kollégiumi nyomdavezetőnek az 1760-as évekből származó fametszetű fejléce.⁵⁰ Ezen, a meglehetősen kezdetleges rajzon azonban világosan megkülönböztethetünk egy, a Farkas-utca déli során, közvetlenül a templomhoz hozzáépített egyemeletes épületet. Ez az útmelletti kút tájékán derékszögben megtörve, a főépületnél talán hosszabbacska nagyságú észak-déli irányú szárnyat alkotott. Az itt látható ablakok száma nem irányadó a rajz kezdetlegessége miatt, ezzel szemben azonban határozottan felismerhetjük a hatalmas boltozatos kapút, amely a templomépülettől mintegy három ablaknyi távolságra képeztetett ki.

Néhai dr. *Buday Kálmán* tanár, a bécsi titkos levéltárban több, Kolozsvárra vonatkozó térképet kutatott fel; még annak idejében megengedte, hogy belőlük a kollégiumra vonatkozó részleteket magam is felhasználhassam. E térképeket, bár katonai felmérétezéssel készültek, mégsem mondhatjuk mindenben kifogástalanul pontosnak. Különösen az 1691-ből származó legrégebbi helyrajzon látjuk ezt. Ezen, a Visconti készítette olasz nyelvű térképen a Farkas-utca vége felé lévő épületcsoport a Jezsuita atyák volt templomául és kollégiumául van megjelölve. A kollégium épületének Farkas-utca felőli szakasza mintegy öt ölnyi elválasztó köz közbeiktatásával egyvonalba rajzoltatott a templom északi falának síkjával. Ha tehát ez a jelölés az egykori jezsuita-kollégium épületére vonatkoznék, még talán elfogadhatónak tartanám, de a Rákóczi által építtetett kollégium ilyenformán semmiképpen sem helyezkedhetett el; ennek minden eddig felsorolt, valamint ezután részletezendő adat a leghatározottabban ellene mond. Ami pedig a megjelölt méreteket illeti, hasonlóképpen nem tudok biztos adatokat megállapítani. Többek között az előbb hivatkozott öt ölnyi távolság már csak azért is bizonytalan, mivel nem tudom, hogy az olasz térkép-rajzoló a hossz mértéknek melyik fajtáját használta, ugyanis a kolozsvári öl kisebb, míg a bécsi hosszabb volt. A kísérlet kedvéért tételezzük fel, hogy inkább az utóbbival eszközölt méréseket. Minthogy pedig egy bécsi öl 189.65 centiméternek felel meg,⁵¹ ennél fogva a két nagy épület között — rajz szerint — csupán egy kilenc és fél méter széles, eléggé szűk utcácskának kellett volna lennie. E térkép szerint az iskola kb. 25 ölnyi (47'25 m) hosszú északi törzséhez déli irány felé folytatódva, derékszögben egy kb.

⁵⁰ Kolo'svári K. Zsigmond: *Epithalamium. In Auspicatissimo Connubio... domini liberi baronis Simonis Junioris Kemény.* Kolozsvár, 1768. 2. B.

E fejlécen a következő részleteket ábrázolta ki a fát metsző Páldi Székely István nyomdavezető: 1. Jobbról a kolozsvári vár délnyugati sarka a főtéri templom borokk tornyával. 2. A tovább kirajzolt épületecsokról feltételezem, hogy a typographia. 3. A középső kép előtt barokkos foglalatban az egyházközség címerének változata: tövisek között (?) három lilomszál. 4. Felette a Farkas-utca látképe, középen a templom, tetején az óratornyoskával, bejárata előtt a portikussal, tőle balra a harangláb s a papilak, jobbra pedig a tanári lakás (?) (Apáczei egykori lakóháza) és az Apáczei-kollégium, előtte az utcai közkút. 5. A fejléce baloldalára kirajzolt klasszikus épület valószínűleg eszményi múzsa-templom, tetején isten(?)-szoborral.

⁵¹ Táblázatok a régi mértékeknek új méter-mértékekre és viszont való átváltoztatására és az árak átszámítására. (Kvár, 1876.) 5.

30 öl (56'75 m) hosszú szárny csatlakozott; ennek ugyancsak derékszögben, kelet felé folytatódó szárnya egyenlő hosszúságú lett volna az épület-törzzsel. Tehát ez, a keleti oldalán ki nem képezett téglalap alaprajzú épülettömb háromnegyed részben egy belső udvart, kis kuriát zárt körül, amelynek épületnélküli keleti oldala, ha a rajzról helyesen látom, kerítéssel volt elválasztva egészen a keleti kőfalig húzódó, befásított nagy kerttől. Minthogy az építmény átmérője körülbelül 7'5 ölnyi (14'25 m) vastagra rajzoltatott, ezek szerint a kis kuria $33 \times 42'25$ méter belterületet foglalt volna magában. Az itt ismertetett méreteket, bár nem tartom valószínűtlennek, egyelőre mégis csak kérdőjellel merem leírni, minthogy a mai nagykapu központos elhelyezése a XVII. század végére aligha engedi meg, hogy a réginel sokkal nagyobb szabására kibővített épületre gondolhassunk.

Ugyancsak Buday Kálmán talált még három másik, Kolozsvárról készített térképet 1713-ból, 1716-ból és 1718-ból. Ezek a *Kalvinisches Collegium und Kirche* megjelöléssel rajzolt épületsoportban a kollégium északi fala — az előbbtől eltérőleg — már a templom déli falának folytatásaképpen jelöltetett. Valóban ez inkább is megfelel a valóságnak. Az iskolaépületnek három égtáj irányában való kiépítettsége itt is kirajzoltatott, azzal az eltéréssel, hogy a délfelőli szárny sokkal hosszabbra képezetett ki, mint az északi, vagyis egészen a templom diadalívének egyirányáig, más szóval a szentélyrész kezdetéig nyúlik le és itt fejezi be a most már erősen megnagyobbodott belsőudvart a templom csonkatornyáig bezárólag.

Végezetül Kolozsvárnak legújabbán előkerült XVIII. századbeli látképe és alaprajza — úgy látszik — a valóságnak megfelelő állapotában tünteti fel városunkat. A látképet 1734-ben Haas J. Ignác, az alaprajzot pedig valószínűleg ugyanakkor Lutsch István katonai mérnök készítette.^{51a} E látkép tisztán megmutatja a farkasutcai templom és kollégium egykori helyzetét, a részleteket azonban eltakarja közvetlenül a kollégium déli szárnya elé rajzolt magas várfal. Mégis megállapíthatjuk, hogy a kollégium épülete a templom déli falára támaszkodik, kiindulva a déli oldal első támasztópillérétől. E rajz azt bizonyítja, hogy az iskola ekkor egyenlő szárú U alakú épülettömb, legalább is ezt sejteti a képen látható magas fedézet. Ezzel szemben azonban az alaprajz egy, mindenfelől körülzárt, körülbelül 35 ölnyi (67 méter körüli) egyenlő oldalú négyzetet ábrázol, amely falával a templomhajó és a szentélyrész találkozási pontjának vonaláig nyúlik le. De az igazság valószínűleg az, hogy addig, ameddig a kollégium fedele a látképen látható, addig emeletes, mígnem a várfaltól eltakart rész csupán földszintes lehetett. Ezt bizonyítja a templomhajó déli falánál ma is meglévő magastetejű folyósós építmény; ez után csak a szentélyrész találkozási pontjánál levő csonkatornyban, a XVIII. századbeli bibliothecában emelkedik emeletnyi magasságra. De a Visconti-féle, bár hibás térképből kiindulva, tökéletesen meg vagyok győződve, hogy e négyzetalaprajzú épületnek földszintes szárnyai közül legalább is a déli és a keleti építmények nem egykorúak az Apáczai-féle kollégium falaival, hanem XVIII. század-elseji toldalékok. Ennélfogva az eredeti épület alapterülete a Viscontitól kü-

^{51a}/a Borbély Andor: *Az erdélyi városok képeskönyve 1736-ból*. EM. 1943:197—215.

lönben helytelen fekvésben, de mégis csak elfogadható méretekkel lerajzolt építmény törzsének felelhetett meg.

Ha Régeni Asztalos János adatainak felsorolásakor figyelemmel kísérjük, illetőleg ha összeadtuk az idézetek egyes számadatait, az kerekedett ki belőlük, hogy a kollégium megpadolt kamráinak száma 26. Ebből azután azt következtetem, minthogy a kamrán a lakószobát értették, a *bennlakás*-nak ennyi helyiségből kellett állania. Hogy pedig következtetésem csakugyan megfelelhet a valóságnak, bizonyítja Régeni Asztalos János másik feljegyzése, amely kissé későbbben ugyancsak 26 ajtó árának kifizetését nyugtatványozza. Ezzel szemben ha az 1779. évi számbavétel mégis 38 lakószobát nevez meg,⁵² bizonyosnak tartom, hogy a különbözeti 12 kamarát az építés idejétől eltelt ötnegyed század alatt, talán éppen az 1713—15. években történt jókarba helyezés alkalmával toldották a régi épülethez. Ezt bizonyítja, hogy az 1718. évi összeírás a bentlakásért fizetendő díj-szabásban a katona-soron és a varga-soron levő kamarák mellett *új soron* levőket is említ.⁵³ Azt azonban, hogy melyik volt a katona- és melyik a varga-sor, nem tudom, de az eddigiek után bizonyos, hogy az új-sornak a bécsi levéltár térképeim meghosszabbítással jelölt délfelőli földszintes épület-szárnynak kellett lennie. Csupán a párhuzam kedvéért hivatkozom arra a körülményre, hogy a sárospataki főiskola egyes épületszárnyait Huta, Trója és Fazekas-sor névvel jelölték; ezek közül az utóbbi épült a leg-utoljára.^{53a}

Régeni Asztalos János említ még kipadolt tornácokat és két kommunistást is. Ez az utóbbi azonban korántsem a tantermek teljes létszáma. Ugyanis Apáczai Csere Jánosnak 1656. november 20-án tartott beköszöntő beszédében olvassuk, hogy az égés miatti romlásból a lakószobákon (cubiculum) kívül a hat osztály (classis) számára szolgáló tanterem (musaeum) sem készült még el s csak az az egyetlenegy auditorium van valamennyire használható állapotban, amelyben beköszöntő beszédét tartotta.⁵⁴ Mint-hogy azonban öregbik Rákóczi fejedelem 1640. évi leveléből már láttuk, hogy ide *collegiumot* és nem *particulát* szándékozott építtetni, továbbá Apáczai beköszöntő beszédének címében a hely színét akadémiai első tanteremnek (acroterium academicum primum) nevezi, bizonyos, hogy a felsőbb iskolai, vagyis a filozófiai, filológiai, illetőleg teológiai évfolyamok részére, a megemlítettekén kívül is, még más tantermeket is kellett tervezzenek és építsenek.

Az óvárbeli *régi iskolaépület* azonban, Bethlen Miklós önéletírásából való idézet szerint, az egykori református, ma pedig Szent Ferenc-rendi templom mellett (helyesebben közelében) kelet felől a köfal, nyugat és észak felől pedig a mellette elhúzódó szoros út (sikátor) szomszédságában állott,⁵⁵ az 1629. évi városi törvénykezési jegyzőkönyv utalása szerint pedig

⁵² Török István: *i. m.* III, 361.

⁵³ I. h. I. 63—66.

^{53/a} Marton János: *A sárospataki református főiskola története*. I, 87.

⁵⁴ Apáczai Csere János: *Oratio de summa scholarum necessitate* (Eredeti kézirat a kvári ref. kollégium tulajdonában levő Apáczai-albumban). Ugyanazt latin szövegében kiadta *Felméri Lajos* 1894-ben Kolozsvárt, magyar fordításban pedig *Hegedüs István* a kollégium 1875—6. évi értesítőjében.

⁵⁵ Jakab Elek: *Kolozsvár története* II, 561. és Oklevéltár II, 291.

a kőfal és a templom környéki szorosban (sikátor),⁵⁶ tehát az azóta ki- szélesített utcának azon a tájékán, ahol ma a Bocskai-utca a Kornis-utcába beletorkollik, helyesebben szólva, e torkolat meghosszabbításában volt. Ezt a megállapítást erősíti meg az a körülmény, hogy a város 1647. évi adó- fizetőinek lajstroma még mindég úgy említi az óvári iskolát, mint a *Vetus Castrum*-ban *Endres Poldner* h(ázát, amely azután szállott) *Endres Junk*(ra, ma) *Schola*. Ettől a háztól számítva pedig negyedikképpen sorolja fel a *Turris Carceris*-t,⁵⁷ erről a börtöntoronyról azután bizonyosan tudjuk, hogy a mai Bocskai-utcának, tehát az egykori még szűkebb sikátornak környékhajlása táján állott. Ez az ó iskola-épület, amely tehát eredetileg magánházból alakítottatott át, férőhely szempontjából is kívánalmakat hagy- hatott maga után. Különben is a négy évtized alatti használat s különösen a diákok rongálása következtében, a nagy tűzveszedelem előtt már olyan állapotba jutott, hogy iskola céljaira is csak azért használták, mivel a kol- légium épülete még mindég nem készült el egészen. Ezt bizonyítja az egy- házközség 1653/54. évi számadáskönyvének az az utalása, hogy az *schola el akart dőlni* s így azt 1654. május 30.-án „valami öreg h fakkal“ meg kel- lett támogatni.⁵⁸ Ehhez járult azután az 1655. április 3-i tűzvész pusztí- tása, amely még jobban megemésztette a megviselt épületet, úgy hogy az 1655/56. évi számadáskönyv szerint az *Oh varbeli ros oskolatt el rontvan*, annak anyagát más romlások helyrehozására hordatták szét az egyház- község gondviselői.⁵⁹

Igy tehát az iskoláztatás arra a szomorú sorsra jutott, hogy a régi épület romhalmazzá vált, az újnak hasonlóképpen csak falai meredeztek az égnek. A tanulók az ó-scholabeli kamrákból menekülve, egy részük hazaszéledt, más részük fölé fedelet az épen maradt hóstátokban s talán a belváros el nem pusztult házaiban nyerhettek. Ezt a lehetőséget mutatja az a feljegyzés, hogy „az romlas uttan mentt (maga) Kantor Uram (is) az hostatba, haz bertt fizetük Eökglmert“.⁶⁰ A tanítás ezután valószínűleg egy ideig szünetelt is, majd pedig a kollégiumnak úgy ahogyan való rendbe- hozataláig a szét nem széledt deákok számára a lelkiismeretes és kiváló tanító, *Porcsalmi András* lector, óvárbeli szállásán tarthatott előadásokat, minthogy az egyházközségnek ezt a házat a tűz nem emésztette meg.⁶¹

A megmérhetetlenül nagy károk miatt, amiket mind a polgárok, mind pedig maga az egyházközség is szenvedett, kívülről jövő anyagi támogatás hiányában, — bizony — nem nagyon siethettek a tűz martalékául esett kollégium újból való felépítésével. Jóllehet az 1655. augusztustól 1656. júliusig terjedő számadási évben ennek helyrehozására mintegy 100 m. frt. 64 pénzt költött az egyházközség,⁶² mégis Apáczai Csere János 1656. no-

⁵⁶ Kolozsvár-városi törvénykezési jegyzőkönyv 28 (A volt román állami levéltár- ban használtam).

⁵⁷ A város 1647. évi dica-összeírása. 15. (Ua.).

⁵⁸ Bedi és Kobzos i. h. 48. A.

⁵⁹ Istváandy Bálint és Keczely Gergely számadáskönyve. 32. B. és 33. A. (Az egy- házközs. levéltárában).

⁶⁰ I. h. 29. A.

⁶¹ Ezt sejttem abból a körülményből, hogy a számadáskönyvben ennek helyrehoza- talára vonatkozó semmiféle feljegyzést nem találtam.

⁶² Istváandy és Keczely i. h.

vember 20-án tartott beköszöntő beszédében azt panaszolta, hogy *ezek a falak... majdnem két évi romokból alig ásattak ki, sőt egyebeket nem tekintve, még ezt az egyetlen egy auditoriumot sem lehetett elég jól az egész évben helyreállítani. De hol van a hat classis számára ugyanannyi tanterem? oly sok foglalkozás nélkül való, de még több a hely szegénysége miatt elidegenített tanuló számára a lakószobák?*⁶³ Így a kollégium építési munkálatai még sokáig nem fejeződtek be; ezt bizonyítja — az egyházközségi számadáskönyvek hiányában — Apáczaiknak Barcsai Ákos fejedelméhez az 1658. év vége felé intézett supplicatioja. E szerint „a nagy égés után még csak egy auditorium sem volt mindeddig is, melyben taníthattunk volna, hanem kamarákban⁶⁴ kényszerítettünk tisztünköt végben vinnünk. Igyekeznek ugyan már az itt való uraim felépíttetéseken, de mikorra leszen az, én nem tudom“.⁶⁵

3.

Apáczai eljövetele előtt azonban nemcsak a helyiségekre, de a tanítás menetére nézve is eléggé elárvult helyzetben volt az iskola. Fellendülése az ó-schola-épület elhagyásával, illetőleg Apáczai megérkezésével kezdődött. Voltak ugyan tanintézetünknek azelőtt is jeles mesterei; hiszen gyanítom, hogy az 1634. január 17-én elhunyt *Szenczi Molnár Albert* is tanároskodott az óvári iskolában, azt meg bizonyosan állítom, hogy az 1636. december 5-én elnyugodott *Csanaki Máté* orvos, kiváló tudós és író, néhány éven keresztül igazgatta iskolánkat.⁶⁶ Későbbben pedig Apáczai közvetlen előfutárainak tartható három jeles tanár működött itt. Közülök *kolozsvári Igaz Kálmánt*, Apáczai külföldi tanulótársát, kitűnően képzett mestert és iskolánk rector primariusát azonban presbiterianus nézetei miatt még 1654. tavaszán eltávolították állásából.⁶⁷ Az ő társa volt a természettudományokban is képzett, de az iskola nagy kárára már 1654. februárjában fiatalon elhunyt *bölni Sikó János* akadémikus mester.⁶⁸ Ennélfogva Apáczaiknak 1654. január 11-én Gyulafehérvárott tartott beköszöntő beszédében különös dicsérettel említett három jeles tanár közül az 1654. év második harmadára itt már csak *Porcsalmi András* maradt. Ő ugyan csak itthon, a fehérvári akadémián tanult lector, vagyis segédtanár volt, de képzett, régi, jó nevelő, akitől Apáczai is diákkorában tanulni tanult.⁶⁹ Bárha az ő feladatköre, miként egyik könyvtári könyvének bejegyzése tanúsítja: „In usum Collegii Reformat. Claudiopolit. conferat Andreas Portsalmi in eodem Collegio Philosop. Lector“;⁷⁰ tehát tulajdonképpen a filozófia tanítása volt, több, mint két éven keresztül egyedül az ő vállára nehezedett az összes felső évfolyamok vezetése, oktatása, — az a feladat, ami még három tanár számára is nehéz terhet jelentett. Ezzel szemben az alsó évfolyamok nem szenved-

⁶³ Felméri L.: i. h. 25—26. és Hegedüs I.: i. h. 21.

⁶⁴ Vagyis a lakószobákban.

⁶⁵ Herepei Gergely: *Apáczai Jánosnak egy eddig ismeretlen levele Barcsai Ákos fejedelméhez.* ErdProtKözl. 1879:493.

⁶⁶ Herepei János: *Csanaki Máté, a kolozsvári ref. iskola igazgatója.* (Kéziratban).

⁶⁷ ErdIrodSzle. 1925:141—44 és 173—77.

⁶⁸ EM. 1942:132—36.

⁶⁹ EM. 1938:291—98.

⁷⁰ A kolozsvári ref. koll. nagykönyvtárában M. 27 jelzésű kötet.

hetek hiányt a szokásos tanerőkben, minthogy az egyes classisok vezetése az iskolát végzett jelesebb tanulók közül kikerülő, általában évről-évre, illetőleg alkalmyszerűleg változó köztanítókra (collaboratorokra) bízott.

Az Apáczait megelőző időből iskolánk tanítási módozatairól semmiféle írásos adat nem maradt fenn, sőt még arra is csupán következtetés útján juthattunk, hogy az intézet nemcsak középfokú (trivialis) schola, illetőleg particula, hanem már collegium-jellegű felső iskola volt. Erre különben bizonyosságunk a már többször említett, 1640. évi fejedelmi levél, amely szerint az öregbik Rákóczi György a farkasutcai templom mellé collegiumot akart építtetni, — valamint az a körülmény, hogy Szenci Molnár Albert (?) és Csanaki Mátét figyelmen kívül hagyva, az Apáczai eljövételét közvetlenül megelőző években Porcsalmi tanári állása mellé még két állandó jellegű mesteri állás is létesített, amelyre külföldi akadémiát, tehát legfelsőbb tanulmányokat végzett ifjak rendeltettek.

Ismeretes a nagyobb particularis iskolák (pl. Marosvásárhely, Székelyudvarhely, Nagybánya) történetéből,⁷¹ hogy a tanítást kellő számú, vagyis minden egyes osztály minden tantárgyát tanító egy-egy praeceptor segítségével egyszerre csak egy, külföldet járt rector vezette; ez az igazgató azonban csak a felsőbb tanintézetekre előkészítőleg, az alsóbb osztályokat már elvégzett ifjakat tanította a filológia, filozófia és teológia tantárgyaira. Ezzel szemben Kolozsvárt egészen más volt a helyzet. Ha csupán az Apáczait közvetlenül megelőző időt is vesszük tekintetbe, azt látjuk, hogy az iskola élén három tanár működött, akik közül kettő külföldi akadémiát végzett mester, egy pedig itthoni academicum collegiumon tanult lektor. Jegyezzük azonban meg, hogy ebben az esetben csak rang- és fizetésbeli különbségről lehet szó, mivel a néhány évvel későbbi idő adataiból az tűnik ki, hogy Porcsalmi András társaival együtt osztozott a felső osztályok tantárgyainak tanításában. Így tehát az alsó évfolyamokat itt is csupán *collaboratorok* (praeceptorok), újabb magyar elnevezéssel, *köztanítók* oktatták, mint osztályvezetők, maguk tanítván osztályaik minden tantárgyát.

Török István, a collegium történetének megírója, bárha adattal erre nézve nem rendelkezett, mégis helyesen sejtette, hogy iskolánknak osztályok szerint való tagozódása már Apáczai előtt megvolt.⁷² Ennek határozott bizonyosságául ma már meg tudjuk nevezni az egyházközség egykori számadáskönyvének két adatát is. Ezek szerint „Anno 1655 Eztendőben Egik Calasis Preceptornak Ugi mintt Ban Gergeljnek erre az Eztendőre Paranczoltak Patronus Uramek hogi fizessunk fl. 20“, továbbá „Anno 1656 Die 20 Febrj. Szeöetek megh Ban Grgely Uramal hogi egik Calasi(s)tt tanicza Ugy mintt Rudimentatt. Salariuma teszen fl. 25“.⁷³

Ezek az idézetek tehát amellett, hogy határozottan utalnak az iskolának osztályokra való tagoltságára, már az egyik osztály elnevezését is elárulják, a *rudimentát*. Ez a név pedig azonos a későbbi időből ismertek közül, az előlről számított második osztályéval. — De ha Apáczai kolozs-

⁷¹ Konecz József: *A marosvásárhelyi evang. reform. koll. története*. — Kis Ferenc: *A székelyudvarhelyi ev. ref. coll. történelme*. Thurzó Ferenc: *A nagybányai ev. ref. főiskola története*.

⁷² Török I.: i. m. I, 41.

⁷³ Istvády és Keczely i. h. 27. A.

vári beköszöntő beszédét tanulmányozzuk, ahol az egyházközségek világi vezetőinek kevés tanultságát és emiatti szűkkeblűségét ócsárolja, ott találjuk megemlítve a *grammatica* elemeit, majd alább az *etymologia*, *syntaxis*, *poesis* és *rhetorica* tanítását.⁷⁴ Ezekben a tananyagnevekben pedig egyúttal az iskola alsóbb tagozata egy-egy osztályának nevére ismerünk.

A felsőbb tanulmányok anyagát ugyancsak Apáczaitól idézem a *philosophiában*, a *philologiában* és a *theologiában*. Ezeknek évfolyamok szerinti beosztását az alábbiakban igyekszem összegezni.

Feltételezem, hogy intézetünknek a XVII. század közepéig használt tanterve azonos volt a gyulafehérvári iskolának Alstedt és külföldi származású tanártársai által 1630. február 10-én készített tervezetével. Ezt annál is inkább valószínűnek tartom, mivel a kolozsvári tanárok egy része, kiváltképpen pedig az 1642. év óta megszakítás nélkül itt tanított Porcsalmi András, a fehérvári iskola neveltje. A többi tanárok közül még Mogyorósi Elekről és Sikó Jánosról tudjuk bizonyosan, hogy hazai tanulásukat Fehérvárott fejezték be. Ennélfogva e tervezet átvételét bizonyosnak mondhatom, jóllehet már az első nyomok is bővebb terjedelműnek látszanak. Erre utal az körülmény is, hogy a schola alsóbb fokozata már hat osztályra tagozódott, ellentétben a fehérvári iskolával, ahol az 1630-ban alkotott főiskolai törvények csupán öt alsófokú osztályt sorolnak fel.⁷⁵ Tehát a kolozsvári kollégiumban időközben végbemehetett átszervezkedés önálló elhatározásra vall. A tervezetnek Kolozsvárt való kibővülése valószínűleg külföldi minta nyomán hajtatott végre; bár határozott adatom nincsen reája, azonban szerzőségét az 1652—54. években itt működött, különben is újító kolozsvári *Igaz Kálmán* mesterben keresem. E feltevésemet támogatni merem Apáczai beköszöntő beszédének következő magasztaló szavaival is, amelyek 1654. január 11-én Fehérváron hangzottak el: „Ast tu Claudio-politana (schola) recens extracta nihilne ex vetustis exues exuviis? haud equidem persuadere mihi unquam poteris, vivit enim in te Portsalmius, antiquus noster et nunquam non laudandus praeceptor, vivit Colomannus, vivit et Siko, quos dum vivos sentis, reformata es.”⁷⁶

Így tehát, ha a fentebbi utalásokat összevonjuk és egybevetjük annak az albumnak a bejegyzéseivel, amelyet Apáczai 1657-ben kezdett, a kolozsvári schola alsó fokozatában a következő 6 osztály (classis) nevét állapíthatjuk meg: az első, vagyis a legfelső a *rhetorica*, a következő második a *poetica*, a harmadik a *syntactica*, a negyedik az *etymologica*, az ötödik a *rudimenta* és a hatodik, vagyis a kezdő, az *elementaria*. Ezeket az osztályokat elvégzett tanulók csak kellő bizonyágtétel után juthattak a kollégium felsőbb évfolyamaiba. Megelőzőleg azonban — általános szokás szerint — aláírták az iskola törvényeit, subscribáltak, vagyis diákká léve, kötelezték magukat azoknak megtartására. A felsőbb tagozat a *philosophiát* és *philológiát*, amely a gyulafehérvári tanterv szerint együttesen három évi időtartamra terjedt ki, továbbá a *theológiát* foglalta magában.

⁷⁴ Felméri L.: i. h. 24—25. és Hegedüs I.: i. h. 20.

⁷⁵ Szabó Károly: *A gyula-fehérvári Bethlen-féle főtanoda szervezeti szabályzata*. Tört. Tár 1879:803—4. — Konez József: i. m. 552—4. — Váró Ferenc: *Bethlen Gábor kollégiuma*. 115—6.

⁷⁶ Apáczai Cs. János: *Oratio de studio sapientiae*. 42.

Ezek alatt az évek alatt — miként a fehérvári „Schema“ mutatja — végigvezették a tanulókat a latin, a görög, a zsidó nyelv tanulmányain, a vallás, a bölcelet és szónoklat tudományán, de mint Apáczai mondja, mivel az egyházak világi vezetői „a mathesis, physika, astronomia, philologia, ethika, politika és egyéb tudományokról beszédből is alig hallottak valaha, nem is álmodhatnak arról, hogy ezen tudományok tanítása behozassék“.⁷⁷ Ez azonban általános hiánya volt mindenik tanintézetünknek. Sajnálatos körülmény, hogy adatok nem maradtak fenn a Kolozsvárt tanított egyes tantárgyakról és azok beosztásáról, biztos előképül pedig nem vehetjük sem a fehérvári főiskola, sem a marosvásárhelyi particula törvényeit, mint-hogy mindkét helyen a középfokozat ebben az időben még mindég csupán öt osztályból állott.

Az intézet növendékeiről is mérhetetlenül kevés adatunk maradt fenn. Az Apáczai eljövetele előtti időből a diákok közül bár csak névszerint is alig ismerünk egynehányat. Tudjuk azonban, hogy közöttük minden társadalmi osztály képviselve volt, így a szegénysorsúak közül magát Apáczai *Csere Jánost*, a jómódú polgárfiúk közül *kolozsvári Igaz Kálmánt*, a főrangú származásúak közül pedig *Bethlen Miklóst* emlitem meg. Valószínű, hogy a helybeli kálvinista polgárság fiai is itt szedték magukba mindazt a tudást, amely képessé tette őket arra, hogy megállják helyüket mind a kereskedelmi, mind az ipari életben, mind pedig a város, sőt nem egy esetben az ország kormányzásában. Azonban a tanítványok zömét, miként a közelkorú példák is mutatják, az egyházi férfiak, a székelység, valamint a jobbagyság gyermekei alkották.

4.

Az iskolába bekerült tanulók, a helybeliek egyrészének s a vidéki vagyonosabb nemességnek kivételével, az iskolaépületben nyertek lakást. Itt az ingyen lakáson kívül annak ingyen fűtését is kapták. Erre találtam példát az 1654. évi számadáskönyv bejegyzésében: „die 17 Febr. Patronus Uraimék eö kegyelmek edgjütt leven, parancsoltak eö kegyelmek, hogy... vetessek... fatt... az scholaban az Deakok szamara tiz szannal“.⁷⁸ Az ára 6 magyar forint 93 pénz volt. Ezenkívül élelmezésükről is történt gondoskodás, bárha alig hiszem, hogy az étkeztetés jótéteményében a bennlakó egész diáksereg részesült volna. Ugyanis a tizenkét és fél hónapig perceptoroskodó Bedi András szerint: „Ab Anno 1653 die 23 July Az egesz Mensualis Anniversaria penzeket usque ad p(rae)sentem ultimum diem July (1654) Adtam megh az Deakoknak fl. 39.“⁷⁹ Ez az összeg 13 hónapra egyenlően elosztva, havonkénti 3 m. frt.-nak, naponként pedig 10 pénznek felel meg. Az összeg csekélyége arra vall, hogy természetbeni ellátmányaik is lehettek, de e mellett a fogyasztók száma se volt korlátlan. Erre engednek következtetni a fehérvári iskolának 1630-ban alkotott törvényei is. Ebben ugyanis az alumnusokról szólva, első pontként rendeli el, hogy

⁷⁷ Felméri L.: i. h. 25. és Hegedüs I. i. h. 20.

⁷⁸ Bedi és Kobzos i. h. 46. A.

⁷⁹ I. h. 49. A.

senki se vétessék fel az alapítványt élvezők közé az iskolai tanács ítélete nélkül. A hetedik pont szerint az oconomussal (sáfárral) szemben kellő megbecsüléssel viseltessenek. Az oconomustól pedig megkívánja, hogy az asztalokhoz tíz-tíz személyt ültessen. Reggel 10 órára ebédet, délután 5 órára vacsorát készíttessen. Kellő mennyiségű és minőségű italt adjon. Az élelmiszert, az italt és az ebédlőt tisztán tartsa. Végül pedig kövesse a megállapított előírást, hogy mikorra mit főzessen.⁸⁰

Mindezek az ellátmányok pedig fejedelmi adományozásokban letek fedezetet. Mindjárt a kolozsvári református egyházközség megszervezésekor, 1610. december 21-én Nagyszebenben kelt az itteni ekklezsia tulajdonképpeni megteremtőjének, Báthori Gábor fejedelemnek, adománylevele. Ennek értelmében a kolozsvári összes tizedjövedelmek felerészét adta az egyházközségnek, olyan meghagyással, hogy a féldézma és a harmincad $\frac{1}{3}$ része a lelkipásztor (minister Verbi Divini), $\frac{1}{3}$ -a az igazgató, vagy tanító (rector sive moderator ludi), $\frac{1}{3}$ -a pedig az iskola ifjúsága és alapítványosai (juventus et alumni scholae Claudiopolitanae) ellátmányára fordítandó.⁸¹ Ennek következtében a természetben kiszolgáltatót dézma-járandóság mellett a harmincadjövedelemből kiutalandó összeg 900 magyar forintban állapítottatott meg. Erre bizonyosságul szolgál a városi sáfárpolgár 1612. évi elszámolása: „Lukaczy Vramnak az praedicatornak, mjnt hogy Vrunk eo felsege az Harmjnczadnak bizonyos Arendajat, eppen mjnd az kylencz zaz forintot, eo kemenek Conuertalta. Attunk B. V. Tanaczj es Varos akarattjabol eo kemenek ket Vttal. Kilencz zaz forintot kez penzt.”⁸² Tehát ennek a tekintélyes összegnek kétharmad részét szánták iskolai célokra. Ilyen formán megnőnek azok a fejlődési lehetőségek, amelyeket csak sejtünk, de biztos tudomásunk jóformán semmi sincsen róluk. Éppen ezért nem csodálhatjuk, hogy ha a szegénysorsú diákokra a rendes ellátmányon kívül egyebekben is lehetett gondja az egyházközség vezetőségének. Ide sorolhatjuk a számadó quártás 1653. évi december 24-i bejegyzését is: „Ex Commisione Amplissimorum D(omi)norum Inspectorum ecclesiae orthodoxae Claudiopolitanae. Adtam kilencz Deakoknak egj egj czizmara valo penzt, szaz husz penzt tudvan egj czizmára — teszen fl. 10 den. 80.”⁸³ Megtörténhetik, hogy itt karácsonyi megajándékozásról van szó; Erdélyben ebből az időből való ilyen szokásokról éppen a gyalui fejedelmi birtok területéről van tudomásunk. Itt *karácsony tyúkját* és *karácsony zabját* említik; Magyarország más területéről is már 1643-ból ismeretes a jobbágyok által megadandó karácson adaja, karácson tyúkjá és karácson zabja.⁸⁴ — Ezeken kívül a patronusok jóvoltából egyszeri-mászori apróbb jövedelem is cseppent számukra, mégpedig valószínűleg csak az alumnusok (alapítványosok) számára. Ugyancsak a quartas-perceptor jegyezte fel 1653. október 4-én: „Adtam az Deakoknak Váradi Miklós

⁸⁰ Szabó Károly, i. h. 804.

⁸¹ Fejedelmi adománylevelek csoportja a kvári ref. egyházközs. levéltárában.

⁸² Városi sáfárok számadáskönyve. 42.

⁸³ Bedi és Kobzos i. h. 45. A.

⁸⁴ Vö. Szabó T. Attila: *A kalotaszegi nagybirtokok jobbágyágának szolgáltatása és adózása (1640—1690)*. EM. 1940:6—7. és ErdTudFüz. 114. sz. 8—9. — Szamota Ist. ván—Zolnai Gyula: Magyar Oklevél-szótár. 454—5.

Uram eö kegyelme⁸⁵ akarattjából kik a szüreten⁸⁶ az Templomban jártak énekelni (s e miatt) semmi proventusok nem leven — fl. 1.⁸⁷ Továbbá 1654. augusztus 1-én „két Deakok az buza meresben jelen leven két nap alatt adtam Nap szamot egiknek D. 25. Teszen az ket napi munkajok — fl. 1“.⁸⁷ Az iskola diákfőnökének, seniorának, az 1653. évben Apáczai Bálint nevűnek, pedig évenkénti egyszeri rendes mellékkeresete volt a búza-dézmálásnál teljesített scribaságért megállapított 3 m. frt. — A temetéseken való csoportos részvételért és kántálásért a keserves háztól kijáró készpénzfizetés, a vidékre való kiszekerezéseknél pedig a toron való részvétel is — hasonlóképpen a diákok jövedelmi forrását képezte. Erre vonatkozó saját adattal nem rendelkezem, azonban utalhatok, mint hasonló példákra a kolozsvári unitárius schola seniorjainak számadáskönyveire, ezekben az unitárius diákok által ilyen címen szerzett összegek pontosan el vannak könyvelve, minthogy a felosztás szabályok alapján történt.⁸⁸ De itt-ott, különösen a vagyonosabb polgárok, vagy főrangúak temetésekor feljegyezték, hogy a kálvinista diákokkal együtt vettek részt a gyászszertartásokon. Erre vonatkozó valamivel későbbi példát idézek az unitárius kollégiumi seniorok anyakönyvéből: 1694. május 13-án „Magyarország részei Gubernátorának tks és Ngs Bánffi György urnak fiacskája temettetik, kinek temetési tisztességére mindkét felekezeti diákok megjelentek. Nekünk, noha nem énekeltünk, a nagylelkü férfi bőkezűleg adott 40 m. frt. Ebből a senior a maga részét kivévén, a maradék a száz diákokkal egyenlőleg osztott s jutott egynek 1 frt. 26 d.“⁸⁹ Hasonlóképpen utalást találtam az unitárius és a református diákoknak a temetési szertartásokban közösen való részvételére vonatkozólag egy nagyon sajnálatos esettel kapcsolatosan. Ugyanis Kolozsvár városának törvénykezési jegyzőkönyve szerint 1629-ben egy temetésen való éneklésért kapott javadalmazás felett halállal végződött verekedéssel veszett össze a kis, vagyis a kálvinista schola kántáló diáksága a nagy, vagyis az unitárius iskola énekeseivel.⁹⁰

Ezeken kívül a diákokra fordított költségekhez számíthatjuk azokat a rendkívüli kiadásokat is, amelyeket egy-egy elhunyt diák temetésére költött az egyházközség. A kiadások nagyságának megítélésére idézem a quártás számadáskönyvéből: 1654. június 16-án „egy száz mendicans Scholankban meghalván adtam az Calandosnak sir اساسért es temetesert Szabo Istvan által fl. —”50. Az koporso czinalasert adtam Regeni Asztalos Janosnak penzt Szabo Istvan által fl. —”50. Az harangozonak adtam ugian Szabo Istvan által fl. —”12“.⁹¹

Az 1655. április 3-án támadt s a belváros nagy részét elpusztított tűzveszedelem a város lakosságát s közötté a kálvinista tanuló-ifjúságot is nagyon siralmas helyzetbe sodorta, míg az unitárius iskola szerencsésen

⁸⁵ Váradi Miklós az egyházközség főpatrónusa, vagyis főgondnoka. Ő, mint Bethlen János kancellár apósa, Bethlen Miklós nagyapja volt.

⁸⁶ Vagyis a szüret ideje alatt.

⁸⁷ Bedi és Kobzos i. h. 44. B. és 49. A.

⁸⁸ Gál Kelemen: *A kolozsvári unitárius kollégium története*. II, 262.

⁸⁹ *Unitárius halottak és temetések*. Keresztény Magvető 1887:251.

⁹⁰ Városi törvénykezési jzvk. 28.

⁹¹ Bedi és Kobzos i. h. 48. B.

elkerülte e nagy pusztulást. Tehát az orthodoxus diákoknak az óvári ó-scholaházban levő kamaráikból talán csekély ruhaneműjük és könyveik hátrahagyásával kellett menekülniök. Egy részük hazaszéledt, míg az itt maradtak nagy nyomorúságán némiképpen enyhíteni akarva, az egyház-község akkori anyagi erejéhez mérten „Dejakoknak Rendeltenek Patronus Uramek bizonyos idejig eben az Romlasba minden napra fl. — den 50. Ezen az eötven penzen küvölis minden hora fl. 3 den.—“⁹² E három forintnak föltétlenül azonosnak kell lennie az étkezési pénzzel, míg ezen kívül csak a mondott ötven pénz volt a diákoknak egyetlen biztos készpénz-segítségük; különben ezt bizonyítják Apáczai levelének segedelemkérő szavai, amelyeket az 1658. év végén Barsai Ákos fejedelemhez intézett: „Itt Kegyelmes Uram rendszerént való jövedelmek a Deákoknak napjába ötven-ötven pénz, mely menyit tehessen ötven hatvan Deáknak (,) Nagyságod kegyelmesen megítélheti.“⁹³ Bárha a havonkénti 3 frt. étkezési pénzről nem emlékezik meg Apáczai, azonban mégsem tartom valószínűnek, hogy ennek folyósítását akkorra megszüntették volna, minthogy ez az összeg nem rendkívüli segély, hanem megállapíthatólag régebbi keletű rendszeres ellátmány volt.

A régebbi fejedelmek által egyházi célokra rendelt tekintélyes jövedelmek sem voltak elégségesek arra nézve, hogy a romlás okozta bajokon sürgősen és gyökeresen segíteni lehetett volna, annál kevésbbé, mivel a scholának magának nem volt az egyházközségtől elválasztott külön vagyona, a fejedelmi adományok következtében befolyó jövedelmek pedig határozott célokra rendeltetvén, azoktól elszakítani éppen akkor nem lehetett, amikor az egész egyházközség egyetemlegesen szenvedte a nagy károkat. A terheket azután leginkább az súlyosbította, hogy az iskolát a maga jövedelméből II. Rákóczi György kezdette építtetni, míg most, amikor a tető alá került és már félig-meddig be is bútorozott kollégium leégett, fejedelmi segítség híján, az egyházközségnek magának kellett felépíttetnie s újra bútoroznia. Minthogy pedig a polgárok közül is kiki a maga saját bajával, romlásával volt elfoglalva, ezért tulajdonképen nem is lehet csodálkozni azon a közönyön, amely ellen beköszöntő beszédében Apáczai olyan hevesen kikelt.⁹⁴ Egyedül a fejedelem orvosolhatta volna e sebeket, de II. Rákóczi György kalandos háborúi miatt művelődési célokra többé már nem nyílhatott meg semmiféle fejedelmi pénzforrás.

5.

De zúgolódott Apáczai a scholabeli tanárok és tanítók fizetésének csekélysége miatt is. Ez messze elmaradt az azonos képesítésű lelkipásztorok javadalmazása mögött, minthogy — szerinte — „Magyar- és Erdélyországban egyedül a papi szószék ad majd mindenkinek clebát“ (Tót nyelven kenyeret).⁹⁵ Keserű kifakadásában valóban igazza volt Apáczainak. Az összehasonlítás kedvéért közvetlenül az Apáczai eljövetele előtti időből idézem a kolozsvári református egyházközség nem is első, hanem második

⁹² Istváandy és Keczely i. h. 26. B.

⁹³ ErdProtKözl. 1897:493.

⁹⁴ Felméri L. i. h. 25—26. és Hegedüs I. i. h. 21.

⁹⁵ I. h. 23., illetőleg 18.

praedicatorának, valamint a schola első rectorának évi fizetési táblázatát. Így tehát Báthai György második pap az 1653/54. és az 1655/56. számadási évben a következő salláriumot kapta: p é n z b e n: szegődség 200 m. frt. — posztóra 27 m. frt. — fára 20 m. frt. — t e r m é s z e t b e n: búza 20 köből, vagyis 160 nagy-véka, — bor 300 veder, vagyis 2.400 ejtel.⁹⁶ Ezzel szemben Igaz Kálmánnak, az iskola első rectorának 1653/54. számadási évi járandósága: p é n z b e n: szegődség 150 m. frt. — fára 10 m. frt. — t e r m é s z e t b e n: búza 12 köből, vagyis 96 nagy-véka, — bor 120 veder, vagyis 960 ejtel.

Az itt felsorolt javadalmazások értékmérőjéül közlöm a nagy égést követő 1655/56. évek búza- és bor-termésének kolozsvári forgalmi értékét. Ezek szerint a búza nagy-vékája 60 pénzért, a bor vedre pedig 48 pénzért kelt el; megjegyzem azt is, hogy az erdélyi fejedelemség megszűnése utáni időben a pénz, vagyis latinul: denarius, hivatalosan fél krajcárban, a magyar forint pedig 50 krajcár értékben váltottat be. (Ezzel szemben a rhénes forint 60 krajcár egységét tartalmazott.)

A természetbeni járandóságot is pénzértékre átszámítva, a lakáson kívül Báthai György lelkipásztor tehát 487 m. frt., míg Igaz Kálmán első mester 275·20 m. frt. értékű fizetséget kapott az egyházközségtől. De tovább bogozva a tanárok járandóságát, azt látom, hogy az alig harmadik éve tanárkodó Igaz Kálmánéval egyező fizetséget ért el a hivatását egy évtizeddel korábban kezdett Porcsalmi András lector, ámbátor ezt is csak az 1654. év júniusa, vagyis Igaz Kálmán eltávolítása és Sikó János halála óta, mint-hogy megháromszorozódott munkával egyedüli tanárul maradt az intézetnek. Fizetésének felemelése előtti idejében pénzbeli szegődsége minősze évi 125 forint volt.

A praeceptoroknak, más néven collaboratoroknak, vagyis a hat alsó osztály tanítóinak, fizetéséről ebből az időből alig-alig van valamelyes támaszpontot nyújtó adatunk. Az 1653. évi egyik collaboratorról, Pávai Jánosról jegyeztetett fel, hogy évnegyekenként 10 forintot kapott,⁹⁷ ami évenkénti 40 frt. fizetésnek felel meg. Az 1655. évi egyik praeceptornak, Bán Gergelynek, évi fizetése pedig 20 frt, de ugyanennek a Bán Gergelynek, aki 1656-ban a rudimenta osztály köztanítója, 25 forint évi salláriumot fizettek ki.⁹⁸ Ha tehát tudjuk, hogy a rudimenta praeceptorának 25 frt. volt a fizetése, akkor az ennél is kevesebb 20 forintot már csak a legalsó, az elementaria osztály tanításáért kaphatta. De ha feltételezzük, hogy a magasabb osztályok tanítóinak fizetése mindenik a közvetlenül megelőző osztálybelihez viszonyítva öt-öt forinttal emelkedett, akkor Pávai Jánosnak a 40 forint salláriumot a poetika osztály oktatásáért kellett kapnia.

Valószínűnek tartom, hogy a köztanítók a pénzbeli fizetség mellett természetbeni ellátást is nyertek, bárha erre vonatkozólag ebből az időből semmiféle adatunk nincsen s csupán az ingyenes lakásra utal az a bejegy-

⁹⁶ Herepei János: *Erdélyi mértékegységek* (Kéziratban). Különben a köbőlnek egy-nyolcad része a véka, hasonlóképpen a vedernek is egynyolcad része az ejtel; az ejtel pedig azonos tartalmú a kupával.

⁹⁷ Bedi és Kobzos i. h. 46. A.

⁹⁸ Istváandy és Keczely i. h. 27. A.

zés, amely szerint 1653. szeptember 6-án „Pávai János collaboratornak csinált Asztalos Regeni János egi nyosoliát es egi eggies szeket”.⁹⁹

Veresmarthi Gáspár püspök és Apáczai Csere János professzor hosszas küzdelmének köszönhető, hogy mind a tanárok, mind pedig a segédtanerők végtére is valamennyire jobban javadalmazott helyzetbe kerülhettek s ez által megszűnt az az áldatlan állapot, hogy a tanárok csekély javadalmazásuk miatt állásukat csupán átmeneti elhelyezkedésnek tekinték.

A diáktisztségek viseléséről, helyzetükről és működésükről, ebből az időből, semmiféle adat nem maradt fenn. Így éppen csak tudjuk, hogy a diákfőnökség, vagyis a seniorság intézménye itt is megvolt, minthogy 1653-ból ismeretes Apáczai Bálint senior neve,¹⁰⁰ ellenben sem a contra-scribaságnak, sem a többi választott tisztségnek semmi nyomát nem őrizték meg az iratok. Csupán egy jóval korábbi, 1629-ből származó, adatból tudjuk, hogy volt *decurio* és *explorator* megjelölésű diáktisztség is.¹⁰¹ E tisztségek miben-létére azonban csak máshonnan találtam magyarázatot. Ugyanis az erdélyi szász iskolák ifjúsági főtisztviselői a praefectus, az orator, a rex és a senior voltak, míg nem minden félév végén választásra kerültek a kisebb tisztviselők közül a decuriók, a secretariusok és az aedilisek. Közülük *decurio* három volt s kötelességük volt vigyázniok arra, hogy az ifjúság az iskola törvényeit az épületen kívül és belül egyaránt megtartsa, az ellene vétőket pedig az iskolai ítélőszék elé vigyék.¹⁰² Rajtuk kívül voltak még kisebb rendű tisztviselők is, de — úgy látszik — voltak olyanok is, akik a szász iskolák szervezetében nem fordultak elő. Ilyen a kolozsvári református iskolával kapcsolatosan megnevezett *explorator*. Ennek nevét és kötelességét a marosvásárhelyi particula XVII. század közepe körüli törvényeiben találtam meg. E szerint az *explorator* kötelessége, hogy 35 jó énekest szemeljen és nevezzen ki. Vigyázzon azonban, hogy az osztály, melyet magával viszen, üresen ne térjen vissza, hogy a városon nevetés tárgyává ne tegye, különben 20 den. a büntetése.¹⁰³ De rajtuk kívül fel kell tételeznünk az *oconomusi* (sáfári) nagyobb diáktisztség meglétét is. Ennek egyik főkötelessége lehetett — miként az előbb már említett adatból megismertük — az alumnusok (alapítványosok) számára létesített *mensa*-ra (étkezésre) való felügyelet és róla való gondoskodás. — Továbbá azt is gyanítom, hogy a *bibliothecariusi* (könyvtárosi) tisztség sem hiányozhatott. Ugyanis a kollégium mai nagykönyvtárának anyagában találtam egy-néhány olyan művet, amelybe XVII. század első felére valló kézirással jegyeztetett be a tulajdonos nevének megjelöléseképpen: *Scholae Orthodoxae Claudiopolitanae*. Bárha ezek között csak egyetlenegy, még pedig 1653 évszámossal megjelölésre leltem,¹⁰⁴ mégis már e néhány halvány nyom is bizonyítja az iskolai könyvtár régi eredetét, feltételezve, hogy az 1655. évi tűzvész a kötetek legnagyobb részét megsemmisítette. E mellett bizo-

⁹⁹—¹⁰⁰ Bedi és Kobzos i. h. 44. B.

¹⁰¹ Városi törvénykezési jzvk. 28, (I. h.).

¹⁰² Borovszky Samu: *Az erdélyi szászok iskolái a XVI—XVIII. században*. Századok 1888:563.

¹⁰³ Konez József i. h. 77. — Vö. még Thurzó F.: *A nagybányai ev. ref. főiskola története*. 102., 263.

¹⁰⁴ A kvári ref. koll. nagykönyvtárában C. 17. jelzésű kötet.

nyíthat az a körülmény is, hogy Apáczai beköszöntő beszédében semmiféle célzást sem találunk könyvtár-intézményünk hiányára. De ellene sem mondhat Barcsai Ákos fejedelemhez intézett folyamodása, amelyben a részletek között az általa tervezett akadémiával kapcsolatosan Bibliotheca-intézmény és jól fizetett bibliotecariusi tisztség létesítését is kívánja.¹⁰⁵

Az egyházközség számadó gondnoka szerint 1656. június 11-én „Apáczay Urammal érkeztenek megh Fejervarul”.¹⁰⁶ Nagyon fájdalmas körülmény, hogy iskolánk talán soha sem volt olyan előrvult helyzetben, mint éppen most, Apáczai megérkezése idejében, pedig nagyon rövid idővel azelőtt még a legnagyobb fejlődési lehetőség előtt állott. A pompás épület, az akkori viszonyokhoz mérten kényelmes, eléggé jól felszerelt iskola, kellő mértékű anyagi támogatás mellett, mind a kiváló tanárok, mind pedig az alumniumot nyert diákok részére a körülményekhez képest türehető megélhetést biztosított volna. És ekkor bekövetkezett a szörnyűséges csapás, az 1655. április 3-án támadt, mindent elpusztító tűzveszedelem: majd későbben jöttek II. Rákóczi György politikai kalandos vállalkozásai: emiatt a pénzforrások is bedugultak, sőt nagy nyomorúságot zúdítottak az egész országra.

Ilyen viszonyok között kezdette meg Apáczai áldásos kolozsvári működését. Kétségtelen körülmény, hogy e tanintézetet, se mint triviális iskolát, se mint kollégiumot, nem neki kellett megteremtenie, minthogy az ő eljövetele előtt már meg volt szervezve, ellenben rá hárult az a feladat, hogy az épületében és anyagi javaiban teljesen leromlott intézményt ismét talpra állítsa. Ezt a szinte emberfeletti munkát tetézte azzal az igyekezéssel, hogy a tanítás tárgyai közé a haladottabb kor tudományait is belevigye. Így a mennyiségtant, a természettudományokat, a földrajzot, a csillagászatot¹⁰⁷ lehet, hogy Erdélyben ő tanította legelőször, vagy legalább is legkorszerűbben. Ez által a nemzeti műveltségünk előbbhaladását igyekezett szolgálni. Az akadémiai címmel pedig, amellyel kollégiumunkat megtisztelte, a tanítás anyagának és menetének magasabb színvonalra emelését jelölte meg, ezzel is jelezve eltökélt szándékát, hogy a felső évfolyamokat négy tanulmányi szakra (facultasra) fejleszti ki.

Dolgozatom megírásában tehát az összegyűjthető anyag megmentésén és valamelyes művelődéstörténeti kép megalkotásán kívül legfőképpen az a szándék vezetett, hogy ezeknek az adatoknak Apáczai itteni működésével való egybevetése után, végtére is hozzá kezdhessünk annak megállapításához, hogy tulajdonképpen mit is köszönhetünk Apáczainak, mint a kolozsvári református kollégium újjáalkotójának s közművelődésünk magasabb színvonalra emelőjének.

Az eddig elmondottakat tehát szükséges tekintetbe vennünk, mert másképpen nem jöhetünk tisztába Apáczai igazi munkásságával, ellenben szükségten neki tulajdonítanunk minden olyan intézkedést, amelyet a helyi adottságok, vagy egyes előfutárok hoztak létre. Ezeket tudva pedig egészen

¹⁰⁵ Szabó Károly: *Apáczai Cséri János Barcsai Ákos fejedelemhez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében.* 17.

¹⁰⁶ Pásztortűz 1925:261.

¹⁰⁷ EM. 1938:295.

nevetségesnek hangzik az egyik értekezőnek az az állítása, hogy eljövetele előtt a kolozsvári „iskola csupán alsóbb fokú volt 3 tanerővel, Apácai csakhamar kollégiummá emelte. — Szerinte — hiteles forrásunk van erre vonatkozólag, a kolozsvári kollégium amaz albuma, melyet maga Apácai kezdett meg, s ebben már az 1656—57. tanévben az eddigi 3 tanerő helyett 8 tagból álló tantestülettel találkozunk”.¹⁰⁸ Ezen az idézetten kívül azonban Apáczaikról írott más munkákban is helyesbíteniünk kell sok téves feltevést.

Az 1655., 1697. és 1798. évi tűzveszedelmek egykorú írott emlékeink nagy és jelentőségteljes részét megsemmisítették; ez tehát az oka, hogy szorgos kutatás mellett is annyira keveset tudunk erről az eredményekben gazdag korszakról.

Az Apácai-kollégium napvilágra bukkant köveit megszólaltatva, az itt adott vázlatához még sok mindent fűzhet hozzá a képzelet, amiket más intézetek mintáiból következtetni szabadságunkban áll, leírunk azonban kétségtelen és közvetlen adatok hiányában a tárgyilagosság nem enged meg.

UTÓIRAT

Nem hallgathatom el azt a szomorú körülményt, amelyet Kolozsváron való legutóbbi átutazásom alkalmával tapasztaltam. Ugyanis az arra illetékeseknek jóidején megadva a szükséges utasításokat, megnyugodva hihettem, hogy az Apácai-kollégiumnak reánk maradt drága emlékét a legmegfelelőbbben fogják helyrehozni, s a kijavított fal most már tökéletesen vissza fogja idézni számunkra a háromszáz éves, dicsőséggel teljes multat! De nagyot csalódtam, a „helyreállítási munkálatok” során a mult helyrehozhatatlanul elröpült anélkül, hogy valaha is vissza lehessen idézni. Nyár volt, s nem tudtam senkitől megkérdezni: ugyan kit terhelhet a felelősség azért az elrontott munkáért, amely az Apácai-kollégium egyetlen látható emlékének végbement.

Kérdem: ugyan ki látott cementbe ágyazott termésköveket a XVII. századközepi Erdélyben! Határozottan állítom, hogy ez az épület sem termés-, sem faragott kövekből felépített meztelenséget soha sem mutatott, hanem föltétlenül vakolt építménynek készült. A templom is ilyen volt, tehát a hozzáépült iskolának is ilyennek kellett lennie! Ezenkívül erre utaló bizonyítékot találok Régeni Asztalos János már idézett feljegyzésében: „Anno 1651... 2-do May Szegöttem enis... tölgy fabol nro 35 müvet, ablakot ayto melyék fakat, csinálny“... Minthogy pedig fából készült ablak- és ajtókeretek nem igen illenek össze faragott-, avagy terméskövekkel, világos, hogy ezt az emléküNKet kivetkeztették eredeti mivoltából. De emellett még más baj is történt. Ugyanis alig hiszem, hogy ennek az épületnek ablakai eredetileg annyira változatos méretűek lettek volna, mint amilyenné most képeztettek ki. Ezenkívül ugyan hová lett az az ablak, amelynek körvonalait a vakolatától lehántott falon közvetlenül a templom melletti szakaszon láttuk! Hová lettek a pinceablakok, amelyeket hasonló-

¹⁰⁸ Király István: *Apácai Cseri János művelődéstörténeti jelentősége*. 57.

képpen kétségtelenül fel lehetett ismerni! És miért nem állítottak vissza az udvarfelőli ablakfülkék, amelyek egészen a földig értek le! Szerencse, hogy a vakolatától levert kőfalat még idejében lefényképeztettem. Ezen a képen még határozottan felismerhetők azok a körvonalak, amelyek ma már menthetetlenül megsemmisültek.

Azt hiszem, kivétel nélkül mindenki nevében kérem az arra illetékeseket, hogy, ha ezek után többé már nem is lehet pontosan visszaadni azt, ami a helyreállítás alkalmával megsemmisített, legalább kíséreljenek meg valamit szépíteni ezen a mai „ízlés“-be átültetett drága, régi emlékünkn.

Herepei János